

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

X. VE XI. YÜZYILDA SERAHS

EMRECAN AYYILDIZ

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖZGÜR TOKAN

BARTIN-2023

T.C.
BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

X. VE XI. YÜZYILDA SERAHS

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Emreca AYYILDIZ

BARTIN-2023

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Dr. Öğr. Üyesi Özgür TOKAN danışmanlığında hazırlamış olduğum “X. VE XI. YÜZYILDA SERAHS” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

21.08.2023

Emreca AYYILDIZ

ÖNSÖZ

Horasan bölgesi Asya Kıtası ve diğer kıtalar arasındaki irtibatın sağlanması açısından oldukça önemli bir bölgedir. Bu bölgedeki yerleşim birimleri tarihi kayıtlar ışığında M.Ö. 4. Bin yıldan itibaren izlenebilmektedir. Bu yüzden önemli bir bölge olup çeşitli milletlere ev sahipliği yapmıştır. Bu sebeple bahsi geçen Horasan bölgesi ile ilgili birçok müstakil çalışma yapılmıştır. Bölgenin Orta Çağ'daki en önemli merkezleri Nişabur, Rey, Merv, Belh ve Herat şehirleridir. Bu şehirler hakkında da birçok müstakil çalışma mevcuttur. Ancak hem bu bölge açısından hem de bölgedeki önemli şehirleri bir birbirlerine bağlayan küçük şehirler hususunda neredeyse hiç müstakil çalışma yoktur. Bu sebeple hem bu duruma dikkat çekmek hem de bir örnek oluşturmak ve bu husustaki literatür eksiğine katkıda bulunmak maksadıyla bu tez çalışmasında bölgedeki Serahs şehri ele alınmış ve bilimsel veriler ışığında incelenmiştir. Serahs şehri bu çalışmada üç ana bölümde ele alınmıştır. Birinci bölüm Serahs şehrinin kuruluşu, ismi ve X. yüzyıla kadar siyasi ve askeri tarihi, ikinci bölüm X. ve XI. yüzyılda şehrin siyasi-askeri tarihi, üçüncü bölümde ise şehirdeki dini, ilmi, sosyal ve iktisadi hayatı ele alınmıştır.

Bu çalışmada bana yol gösteren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Özgür TOKAN başta olmak üzere çalışma esnasında desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ'ye, desteklerini hiç esirgemeyen aileme, manevi ağabeyim Caner MENDERES'e ve Arzu KARA'ya teşekkürü bir borç bilirim.

.

Emreca AYYILDIZ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

X. VE XI. YÜZYILDA SERAHS

Emrecan AYYILDIZ

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Özgür TOKAN

Bartın-2023, sayfa: 102

Serahs, günümüzde üç ülkenin (İran, Afganistan ve Türkmenistan) sınırları içinde bulunan tarihi Horasan bölgesinin Güney Türkmenistan kesiminde yer alan eski bir yerleşim yeridir. Eski adı Herîrûd olan Tecen ırmağının orta havzasında, bu ırmağın sağ tarafında kurulmuştur. Şehrin ilk defa ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemekle beraber milattan önce VI-IV. yüzyıllarda Persler tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. Orta Çağ İslam kaynaklarında şehrin ilk tesisi Keykâvus, Efrâsiyâb ve Zülkarneyn'e atfedilmektedir. Şehrin adına ve kuruluşuna dair Yâkût, İranlılara atfen Keykâvus'un burasını Serahs b. Hûzrez isimli bir kişiye iktâ ettiğini, onun burada kendi adını verdiği bir şehir kurduğunu, daha sonra Büyük İskender'in bu şehrin imarını tamamladığını kaydetmektedir. Serahs diye anılan bu tarihi şehrin kalıntıları günümüzdeki Serahs yerleşiminin güneydoğusunda bulunmaktadır.

Orta Çağ'da Serahs'ın asıl önemi İran'dan Türkistan'a giden ana yol (İpek Yolu) üzerinde bulunmasından ve savunma yönünden stratejik bir konumda yer almasından kaynaklanıyordu. Nitekim Nîşâbur ve Tus'tan Merv'e giden yol buradan geçiyordu. Bu sebeple şehir, Sâsânîler devrinden başlayarak Moğolların 1221 yılındaki işgal ve yağmalamalarına kadar önemli bir yerleşim merkezi olmayı sürdürdü. Bazı kaynaklarda X. ve XI. yüzyıllarda Serahs'ın büyüklük bakımından Merv'in yarısı kadar olduğu kaydedilmiştir. X. yüzyılda Sâmânîlerin idaresinde olan şehir onların yıkılmasının ardından

Gaznelilerin eline geçti. Selçuklular 1035'te Horasan'a göçtüklerinde ilk yurt edindikleri yerlerden biri de Serahs ve çevresi oldu. Gazneliler'in onları bu topraklardan atmak maksadıyla yaptıkları savaşlardan biri 1038 yılında Serahs yakınlarındaki Talhâb yöresinde meydana geldi. Bu savaşın Selçukluların zaferiyle sonuçlanması ile Gazneliler, Horasan'da güçlerini kaybettiler. Kazanılan zaferin ardından eski Türk devlet geleneğine göre yapılan taksimatta Tuğrul Bey Nişabur'a, Çağrı Bey Merv'e, Mûsâ Yabgu Serahs'a sahip oluyordu. Türk tarihinin çok önemli bir dönüm noktası olan Dandanakan Savaşı da Serahs-Merv arasında bulunan çöl de cereyan etti. Gazneliler ile yapılan bu savaştan sonra Büyük Selçuklu Devleti bölgeyi hakimiyeti altına aldı ve Serahs yeni kurulan bu devletin sınırları içinde kaldı. Arslan Argun'un 1095'te diğeri Horasan şehirleri gibi Serahs Kalesi'ni de yıktırđı bilinmekle beraber şehrin Selçuklu döneminde tamamıyla bir Türk şehri karakterinde gelişme gösterdiğı görölmektedir.

Anahtar Kelimeler: Serahs, Horasan, Merv, Samaniler, Selçuklular.

ABSTRACT

M. Sc. Thesis

SARAKHS IN THE X. AND XI. CENTURIES

Emrecan AYYILDIZ

Bartın University

Graduate School

Department of History

Thesis Advisor: Assist. Prof. Dr. Özgür TOKAN

Bartın-2023, pp: 102

Serahs is an ancient settlement located in the Southern Turkmenistan part of the historical Khorasan region, which is now within the borders of three countries (Iran, Afghanistan and Turkmenistan). It was established in the middle basin of the Tecen river, formerly known as Herîrud, on the right side of this river. It is not known exactly when and by whom the city was founded for the first time, but VI-IV. It is estimated that it was founded by the Persians in the centuries. In the medieval Islamic sources, the first establishment of the city is attributed to Keykavus, Efrasiyab and Zulkarneyn. Yâkût on the name and foundation of the city, referring to the Iranians, Keykavus's records that he appointed a person named Serhas b. Hûzrez, that he founded a city named after himself, and then Alexander the Great completed the reconstruction of this city. The ruins of this historical city, called Serahs, are located in the southeast of today's Serahs settlement. The main importance of Serahs in the Middle Ages was that it was located on the main road (Silk Road) from Iran to Turkestan and was in a strategic position in terms of defense. As a matter of fact, the road from Nishabur and Tus to Merv passed through here. For this reason, the city continued to be an important settlement center from the Sassanid period until the invasion and plunder of the Mongols in 1221. In some sources X. and XI. It was recorded that Serahs was half the size of Merv in the centuries. The city, which was under the rule of the Samanids in the 10th century, passed into the hands of the Ghaznavids after their destruction. When the Seljuks migrated to Khorasan in 1035, one of the first places they settled was Serahs and its

surroundings. One of the wars of the Ghaznavids to expel them from these lands took place in 1038 in the Talhab region near Serahs. With the victory of the Seljuks in this war, the Ghaznavids lost their power in Khorasan. After the victory, in the division made according to the old Turkish state tradition, Tuğrul Bey owned Nişabur, Çağrı Bey owned Merv, and Musa Yabgu Serahs. The Dandanakan War, a very important turning point in Turkish history, took place in the desert between Serahs and Merv. After this war with the Ghaznavids, the Great Seljuk State dominated the region and Serahs remained within the borders of this newly established state. Although it is known that Arslan Argun had Serahs Castle destroyed like other Khorasan cities in 1095, it is seen that the city developed completely in the character of a Turkish city during the Seljuk period.

Keywords: Sarahks, Khorasan, Merv, Samanids, Seljuks.

İÇİNDEKİLER

BEYANNAME	2
ÖNSÖZ	3
ÖZET	4
ABSTRACT	6
İÇİNDEKİLER.....	8
EKLER DİZİNİ	10
1. GİRİŞ	12
1.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı.....	12
1.2. Konu Kapsamında İstifade Edilen Önemli Eserler	13
1.2.1. Birinci El Kaynaklar	13
1.2.2. Araştırma Eserler	16
1.2.3. Tezler	18
1.2.4. Makaleler	20
2. X. YÜZYILA KADAR SERAHS	22
2.1. Şehrin İsmi, Kuruluşu ve Coğrafyası.....	22
2.2. X. Yüzyıla Kadar Serahs'ın Siyasi ve Askeri Tarihi	24
2.2.1. Arap Fethi Öncesinde Serahs.....	24
2.2.2. Serahs'ın Müslüman Arapların Eline Geçiş.....	28
3. X. VE XI. YÜZYILDA SERAHS	33
3.1. X. Yüzyılda Serahs.....	33
3.1.1. Serahs'ta Sâ mânîler Hakimiyeti.....	33
3.2. XI. Yüzyılda Serahs	40
3.2.1. Gaznelilerin Serahs'taki Hakimiyetinin Devamı	40
3.2.2. Selçuklu-Gazneli Mücadeleleri ve Serahs'ın Selçuklular Hakimiyetine Giriş	42
3.2.3. Serahs Savaşı Sonrasında Bölgedeki Selçuklu Hakimiyeti	46
3.2.3.1. Sultan Tuğrul ve Sultan Alparslan Döneminde Serahs	50
3.2.3.2. Sultan Melikşah ve Berkyaruk Döneminde Serahs.....	51
3.2.3.3. Sultan Sencer Döneminden Moğol İstilasına Kadar Kısaca Serahs..	54
4. SERAHS'TA SOSYAL, DİNİ, İLMİ VE İKTİSADİ HAYAT	56
4.1. Serahs'ta Sosyal Hayat.....	56
4.2. Etnik Yapı ve Dil.....	58

4.3. Dini Hayat.....	60
4.3.1. Serahs'taki Dini Unsurlar	60
4.3.2. İslamiyet'in Serahs'a Gelişi ve Mezhepler.....	63
4.4. Serahs'ta İnşa Edilen Dini Yapılar	65
4.4.1. Dandanakan Cami	65
4.4.2. Türbeler	66
4.4.2.1. Ebü'l Fazl (Serahs Baba) Türbesi.....	66
4.4.2.2. Yartı Kümbet.....	67
4.4.2.3. Ebu Said Türbesi.....	67
4.4.2.4. Lokman Baba Türbesi	68
4.5. İlmi Hayat.....	68
4.5.1. Serahs'ta İnşa Edilen Medreseler.....	70
4.5.1.1. İyâzî Medresesi	70
4.5.1.2. Ziyâdî Medresesi.....	70
4.5.1.3. Serre Merd Medresesi.....	71
4.5.2. Serahs'ta Yetişmiş Ünlü Alimler	71
4.5.2.1. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. et-Tayyib b. Mervân es-Serahsî.....	71
4.5.2.2. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî	72
4.5.2.3. Ebû Abdullah Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî en-Nüveyrî	72
4.5.2.4. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr es-Sîrezî es-Serahsî	73
4.5.2.5. Radiyuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Serahsî .	73
4.5.2.6. Zeyneddîn İsmail el-Hüseynî et-Tabîb	73
4.6. İktisadi Durum.....	74
4.6.1. Tarım.....	74
4.6.2. Hayvancılık.....	75
4.6.3. Madenler ve El Sanatları.....	75
4.6.4. Ticaret	76
4.6.4.1. Serahs'daki Ticari Yapılar	79
5. SONUÇ	81
KAYNAKÇA.....	85
EKLER	95

EKLER DİZİNİ

Ek	Sayfa
No	No
EK 1. Ribat-1 Mahi .	95
EK 2. Ribat-1 Şerif Genel	96
EK 3. Yartı Kümbet, giriş cephesi.....	97
EK 4. Serahs Kalesi, kazılarla ortaya çıkarılan sur duvarlarından görünüş.	98
EK 5. Ebu Sait Türbesi	99
EK 6. Dandanakan Camisi'ne ait mimari parça	100
EK 7. Ebü'l Fazl Türbesi, giriş cephesi.....	101
EK 8. Horasan Haritası.....	102

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviri
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
Thk.	: Tahkik
Trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vd.	: Ve Diğerleri
Yay.	: Yayınlayan/Yayınları

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

“Güneş ülkesi” ya da “güneşin doğduğu yer” manasına gelen Horasan; milattan önceki devirlerden itibaren Persler, Makedonlar ve Türkler gibi birçok millete ev sahipliği yapmış, çeşitli kültürlerin kaynaştığı geniş bir coğrafyayı ifade etmiştir. Orta Çağ’da bu coğrafya; kabaca doğuda Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki bölge (Maveraünnehir) ile batıda İran coğrafyası ile kuzeyde Harezm bölgesi ve Hazar denizi ile güneyde ise Toharistan ve Hindistan ile sınırlandırılmıştır. Asya kıtasının doğusunda ve batısında yer alan ülkeler arasında adeta bir köprü vazifesi gören ve Uzakdoğu’dan Akdeniz dolaylarına oradan da Avrupa’ya doğru çeşitli kollar ile uzanan İpek yolu üzerinde bulunan bu coğrafya, tarihte birçok siyasi-askeri teşekkülün idaresi altında kalmıştır. M.Ö. VII. Asırda Med İmparatorluğu’nun hâkim olduğu sahalar arasında yer alan Horasan; daha sonra kronolojik olarak Ahameniş İmparatorluğu, Büyük İskender liderliğindeki Makedon Krallığı, İskender’in ardıllarından Selevkos Krallığı, Part İmparatorluğu ve Sasani İmparatorluğu’nun hakimiyeti altına girmiştir. Milat VII. Asrın ikinci yarısında Müslüman Arapların egemenliği altına giren bu coğrafyada daha sonra Emeviler, Abbasiler, Tâhirîler ve Samaniler hüküm sürmüştür. Bu açıdan bakıldığında Makedonlar, Araplar ve Persler için oldukça önem arz eden bu coğrafya, aynı zamanda milattan önceki devirlerden başlamak üzere İskitler, Akhunlar ve Türgişler gibi birçok Türk siyasi-askeri teşekkülüne de kısmen ev sahipliği yapmıştır. Özellikle X. Asrın ikinci yarısından başlamak üzere Gazneli İmparatorluğu ve akabinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun hükmettiği Horasan, bu dönemlerde bilimde ve kültürde zirve zamanlarını yaşamıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde söz konusu coğrafya, Türk-İslam medeniyeti ve tarihi açısından çok büyük önem arz etmektedir.

Yaptığımız literatür taraması neticesinde, yukarıda bahsettiğimiz önemine istinaden Horasan coğrafyası hususunda ve burada yer alan Merv, Nişabur, Rey ve Herat gibi büyük şehirler özelinde, arkeolojik ve tarihsel alanda birçok müstakil çalışmanın yapıldığı görülmüştür. Ancak böylesine mühim bir bölgede, önemli kilit noktalarında yer alan Nesa, Ferâve, Serahs gibi diğer yerleşim birimlerine dair müstakil çalışmaların bulunmadığı da anlaşılmıştır. Bu sebeptendir ki elinizdeki bu tez çalışmasında Horasan’ın en önemli kilit noktalarından birisini oluşturan Serahs şehri ele alınmıştır.

Serahs şehri, İpek Yolu üzerinde bulunması sebebiyle çok eski devirlerden itibaren bir yerleşim birimi olmuştur. Ahamenişler döneminde kurulduğu kabul edilen bu şehir Horasan bölgesine hükmetmeye çalışan hemen her devletin dikkatini çekmiş ve burası zaman zaman muhtelif devletlerin karşı karşıya kaldığı bir savaş sahnesi haline gelmiştir. Fakat yukarıda da bahsettiğimiz üzere böylesine bir öneme haiz bu şehir hakkında müstakil, derli toplu bir çalışma bulunmamaktadır. Serahs özelinde yapılan ve üç ana bölümde hazırlanan bu tez çalışmasının birinci bölümünde; söz konusu şehrin kuruluşu, adı ve X. Asra kadar olan siyasi-askerî tarihi, ikinci bölümünde; X. Ve XI. Asırda Serahs'ın siyasi-askeri tarihi, buraya kronolojik olarak hangi devletlerin hükmettiği ve buradaki çekişmeler, üçüncü bölümünde; aynı şehirde X. Ve XI. Asırda eğitimin nasıl olduğu, burada hangi alimlerin yetiştiği, buradaki iktisadî hayatın nasıl olduğu gibi konular ele alınmıştır. Serahs özelinde yapılan bu çalışmayla kısaca Horasan coğrafyasının çok daha iyi anlaşılması ve bu husustaki literatür eksiğinin giderilmesi ya da giderilmesine katkıda bulunmak amaç edinilmiştir.

1.2. Konu Kapsamında İstifade Edilen Önemli Eserler

Bu çalışmada ele alınan konu kapsamında birçok temel kaynak ve araştırma eserden istifade edilmiştir. Ancak farklı çalışmalarda bunların birçoğunun tanıtımı ve önemi üzerinde geniş bir şekilde durulmuştur. Bu sebeple bu başlık altında doğrudan konumuz ile alakalı olan ve çokça istifade ettiğimiz eserler üzerinde durulmuş, bunlar hakkında kısaca bilgi verilerek çalışmamız hususundaki önemi ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

1.2.1. Birinci El Kaynaklar

Mu'cemü'l-Büldân

Yâkût el-Hamevî¹ (Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdi er-Rûmî)'nin Rum asıllı bir ailenin çocuğu olarak (1178-1179) doğduğu ve 1229 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Yâkût el-Hamevî, kaleme aldığı *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinin ilk müsveddesini 1224 yılında son halini ise 1228 yılında tamamlamıştır. Birçok coğrafyayı dolaşan müellifin kaleme aldığı *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eser coğrafya sözlüğü niteliği taşımaktadır. Özellikle dönemin şehirlerinin içerisinde bulunduğu durumu aktarmış ve bu

¹ Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, s. 288-291.

şehirlerin tarihçesiyle ilgili bilgiler vermiştir. Bu noktada çalışmamız ile alakalı Serahs şehrinin kuruluşu ve adı ile ilgili bilgileri veren tek eserdir. Sonraki eserler bu konuyla alakalı bilgileri bu eserden nakletmiştir. Bu sebeple söz konusu hususları ele aldığımız birinci bölümde kendisinden oldukça istifade edilmiştir.²

Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik

Önemli İslam coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih³ (Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih)'in ne zaman doğduğu bilinmemekle birlikte 912 yılında vefat ettiği bilinmektedir. X. Yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eser, Horasan coğrafyası ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda özellikle birinci ve üçüncü bölümde kullandığımız eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.⁴

Sûretü'l-Arz

İbn Havkal⁵ (Ebü'l-Kasım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî) doğum ve ölüm yılı kesin olarak bilinmemektedir. Orta Çağ'ın en önemli ve güvenilir müelliflerindendir. Havkal'ın kaleme aldığı *Sûretü'l-Arz* İslâm dünyasında coğrafya alanında yazılmış en önemli eserlerden biri olarak kabul görmüştür. Müellif eserinde Horasan coğrafyası ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamız ile ilgili olarak birinci ve üçüncü bölümler de çokça faydalandığımız bu eser bize Serahs şehrinin X. yüzyıldaki durumu ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Arapça neşri yapılan eserin Türkçe çevirisinden istifade ettik.⁶

Ahsenü't-tekâsîm

Ünlü coğrafyacı Makdisî⁷ (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî)'nin bir diğer adı da Mukaddesî'dir. X. yüzyılın

² Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân, I-V*, (Beyrut: Dâru Sâdr, 1995).

³ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 78-79.

⁴ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı (el-Mesâlik ve'l-memâlik)*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.

⁵ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 34-35.

⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

⁷ Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 431-432.

ortalarında yılında Kudüs'te doğduğu ve XI. yüzyılın başlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Kaleme aldığı tam ismiyle *Kitâbü Aḥsenü't-teḳâsîm fî ma'rifeti'l-eḳâlîm* adlı eser, yazıldığı günden itibaren günümüze kadar gelen en önemli coğrafya eserlerinden biridir. Makdisî'nin 988 yılında tamamladığı eseri, şehirlerin tarihleri ile ilgili sosyo-kültürel ve ekonomik bilgiler vermektedir. Özellikle birinci ve üçüncü bölümlerimiz de faydalandığımız eser Serahs şehri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır.⁸

Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik

İstahrî⁹ (Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî)'nin doğum yılı tam olarak bilinmemekle birlikte X. yüzyılın ortalarında yaşadığı bilinmektedir. İslam coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerindendir. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserini X. yüzyılın ortalarında kaleme almıştır. Eser Horasan coğrafyasında yer alan şehirler hakkında önemli bilgiler nakletmektedir. Çalışmamızda birinci bölüm ile ilgili önemli bilgiler veren eserin Türkçe çevirisinden faydalanmış bulunmaktayız.¹⁰

El- Kâmil Fî't- Târîh

İbnü'l Esîr¹¹ (Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî) 12 Mayıs 1160'ta Cizre'de doğmuş ve 1233 yılında vefat etmiştir. Orta Çağ'ın en büyük tarihçisi sayılan İbnü'l Esîr'in kaleme aldığı *el-Kâmil fî't-Târîh* adlı eseri, yaradılıştan 1231 yılına kadar yaşanmış olan durumları ihtiva eder. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik alanda verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. Çalışmamızda ikinci bölümünde çokça faydalandığımız bu eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.¹²

⁸ Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası (Aḥsenü't-Takâsîm)*, (Çev. Ve Notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

⁹ Marina Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 203-205.

¹⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağar), Ayışığıkitapları, İstanbul 2015.

¹¹ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 26-27.

¹² İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi)*, I-X, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy vd.), Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

Fütûhu'l-Büldân

Eserin müellifi olan Belâzürî¹³ (Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî)'nin ne zaman doğduğu ile ilgili kesin bir olmamakla birlikte IX. yüzyılın sonlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Belâzürî, İran asıllı olup şairliği, edîpliği ve tarihçiliği ile meşhurdur. *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde Hz. Muhammed döneminden Emevî halifesi I. Velîd devrine kadarki olayları içermektedir. Bu noktada Horasan'ın siyasi hayatıyla ilgili bilgiler veren eserin Türkçe çevirisinden istifade ettik.¹⁴

Târîh-i Beyhakî

Eserin müellifi Beyhakî¹⁵ (Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî)'nin X. yüzyılların sonlarına doğru dünya ya geldiği tahmin edilmekle birlikte, 1077 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Döneminin ünlü tarihçileri ve devlet adamları arasında yer alan Beyhakî'nin kaleme aldığı *Târîh-i Beyhakî* adlı eseri yaklaşık otuz ciltten oluştuğu rivayet edilmekle birlikte günümüze sadece 1030-1041 yılları arasındaki olayları anlatan bölüm ulaşmıştır. Sultan Mahmud'un ölümünden başlayıp, Sultan Mesud'un Dandanakan yenilgisinden sonra Hindistan'a iltica ettiği yıla kadar bilgiler vermiştir. Çalışmamızda ikinci bölüm de Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır.¹⁶

1.2.2. Araştırma Eserler

Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi

Cihan Piyadeoğlu tarafından kaleme alınan eser, Selçuklular döneminde Horasan'ın siyasi, dini ve sosyo-kültürel hayatından bahsetmiştir. Eser, çalışmamız için önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerimiz de yararlandığımız bu eser çalışmamızda önemli bir yeri vardır.¹⁷

¹³ Mustafa Fayda, "Belâzürî", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 392-393.

¹⁴ Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

¹⁵ Tahsin Yazıcı, "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 63-64.

¹⁶ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i, *Târîh-i Beyhakî*, (Çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 2019.

¹⁷ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2012.

Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)

Osman Gazi Özgüdenli tarafından kaleme alınan eser de Selçukluların kuruluş, yükseliş ve çöküş dönemlerini titizlikle ele alınmıştır. Selçukluların Horasan coğrafyasında izlediği siyaset ve mücadeleler ekseninde bilgi veren eser, çalışmamızın ikinci bölümün de önemli bir yer tutmaktadır.¹⁸

The Haritage of Persia

Bütün dünyada İran coğrafyasıyla ilgili yazdığı eserlerle tanınan Richard Nelson Frye 1920 yılında İngiltere’de doğmuştur. Yakın tarihte (2014) vefat eden yazar enternasyonal anlamda tanınmıştır. Frye, tarihçi kimliğinin yanı sıra filoloji, felsefe ve sanat tarihi alanlarında eğitim almıştır. Bahsi geçen eserde Horasan bölgesi ile ilgili olarak siyasi-askeri ve sosyo-ekonomik bilgiler vermiştir. Çalışmamızda bu eser haricinde müellifin, *The Golden Age of Persia*, *Bukhara: The Medieval Achievement*, *History of Bukhara* ve *The Cambridge History of İran* adlı eserlerinden de istifade edilmiştir.¹⁹

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)

Eserin müellifi olan Mehmet Altay Köymen 1916 yılında Ankara’da doğmuştur. Önemli eserler meydana getiren müellif yakın tarihte (1993) yılında vefat etmiştir. Almanca, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca bilen Köymen, döneminin en önemli tarih adamlarından biri olmuştur. Bahsi geçen eserde Selçuklular’ın islamiyetten önceki kurulma aşamasından başlayıp, Dandanakan Savaşı ile Selçuklu Devleti’nin kuruluşuna kadar ki tarihsel süreci anlatılmıştır.²⁰

¹⁸ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁹ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, William Clowes & Sons Ltd, London 1962; Richard Nelson Frye, *History of Bukhara*, Printed at Crimson Printing Company, Massachusetts 1954; Richard Nelson Frye, *The Cambridge History Of Iran (The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs)*, vol. IV, Cambridge University Press, Massachusetts 1975; Richard Nelson Frye, *The Golden Age of Persia*, London 1988; Richard Nelson Frye, *Bukhara: The Medieval Achievement*, University of Oklahoma Press, Massachusetts 1965.

²⁰ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2011.

Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti

Osman Turan 1914 yılında Trabzon’da doğmuştur. Türk tarih profesörü, akademisyen ve siyasetçi kimlikleri ile bilinen Osman Turan 1978 yılında vefat etmiştir. Bahsi geçen eser ise 1965 yılında tamamlanmış olup ilk basımı da aynı tarihtedir. Müellif eserde Selçuklular’ın menşei ve Horasan bölgesindeki siyasi durumundan söz etmiş ve Moğol istilasası ile eserini noktalamıştır. Eserden çalışmamızın ikinci bölümünde istifade ettik.²¹

1.2.3. Tezler

Büyük Selçuklular Devrinde Horasan’da İlmî Hayat

Efe Yeşildurak tarafından kaleme alınan tez Horasan coğrafyası ekseninde yazılmış olup bölgenin eğitim hayatı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Horasan’daki eğitim kurumları, bu eğitim kurumlarında yer alan müderrisler ve âlimlerin ilmi eğitimleri hakkında bilgiler veren tez, çalışmamızın üçüncü bölümünde sık sık faydalandığımız önemli tezlerdendir.²²

Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi

Recep Uslu tarafından kaleme alınan tez Horasan’ın önemli şehirleri hakkında bilgiler vermektedir. İslam ordularının Horasan bölgesine gelişi ve akabinde burada yaptıkları idari teşkilatlanmayı anlatan tez, bölgedeki sosyo-kültürel durumlara değinmekle birlikte ekonomi ve imar durumundan da söz etmektedir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde yararlanılmıştır.²³

Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur

İsmail Pırlanta tarafından kaleme alınan tez, Nişabur özelinde Horasan bölgesinin mimari, dini, siyasi, ekonomik ve etnik unsurlarına değinmiştir. Özellikle İslamiyet’in Horasan

²¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (20. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

²² Efe Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan’da İlmî Hayat*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2022.

²³ Recep Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

bölgesine gelişinden sonra yaşanan siyasi çatışmaları aktaran tezin çalışmamızda özellikle ikinci bölümde önemli bir yeri vardır.²⁴

Orta Çağda Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)

Mustafa Şahin tarafından kalema alınan doktora tezi, Herat şehri özelinde Horasan ve Maverâünnahr bölgesiyle ilgili bilgiler vermiştir. Bu bölgelerin şehirlerini hakkında bilgi veren tez, aynı zamanda bu şehirlerin sosyo-ekonomik durumlarından da bahsetmiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde faydalanılmıştır.²⁵

İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan

Sebahat Sena Özer tarafından kalema alınan yüksek lisans tezi, Horasan'ın siyasi tarihini İslamiyet'in bölgeye gelişinden itibaren, Moğol istilasına kadar olan kısmını değerlendirmiştir. Bu duruma ek olarak Horasan bölgesinde yer alan şehirler ile birlikte köyleri hakkında da bilgi vermiştir.²⁶

Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud

Gülseri Okudan tarafından yazılan yüksek lisans tezi, Gazneliler hakkında geniş bilgiler vermektedir. Gazneniler'in sahip olduğu toprakların Horasan bölgesine kadar uzanması sebebiyle bölge ile ilgili sosyo-ekonomik bilgiler verilmiştir. Bahsi geçen tez, çalışmamızın ikinci bölümünde bizlere yardımcı olmuştur.²⁷

²⁴İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

²⁵ Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2013.

²⁶ Sabahat Sena Özer, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2021.

²⁷ Gülseri Okudan, *Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2020.

1.2.4. Makaleler

Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum

Mesut Can tarafından kaleme alınan makale Serahs şehri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Serahs şehrini siyasi tarihini, Ahemenişler döneminden itibaren anlatan makale, Serahs şehrinin sosyo-kültürel, ekonomik ve dini durumlarına da değinmiştir. Çalışmamızda çokça yer verdiğimiz bu makaleden bütün bölümlerimizde yararlanılmıştır.²⁸

Din, Horasan'da Dini Yapı ve İslamiyet'in Horasan'a Girişi

Yunus Arifoğlu tarafından kaleme alınan makale, Horasan bölgesinin İslamiyet'in öncesinde ve sonrasındaki dini unsurlar hakkında bilgi verilmiştir. İslamiyet'in bölge de yayılışından sonra yaşanan durumlara değinmiş olup, çalışmamızın üçüncü bölümün de istifade ettik.²⁹

Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes

Polonyalı bir arkeolog Barbara Kaim tarafından kaleme alınan makale Serahs şehri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Serahs şehrinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde verdiği bilgiler çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Millattan öncesine dair bilgiler veren makale Serahs şehrinin nehirleri ve kanalları hakkında bilgiler vermektedir. Bu makalesinin haricinde “*Partian Settlements in the Serakhs Oasis*” ve “*Storage Practices in the Merv and Serakhs Oases of the Partho-Sasanian Period*” adlı makalelerinden de çalışmamızda yararlıydık.³⁰

Architects of Serakhs

²⁸ Mesut Can, “Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21/1, (2021), 409-438.

²⁹ Yunus Arifoğlu, “*Din, Horasan'da Dini Yapı ve İslamiyet'in Horasan'a Girişi*”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi, 1/1, (2018), 78-90.

³⁰ Barbara Kaim, “Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes” *Parthica* 14 (Roma 2012); Barbara Kaim, “Partian Settlements in the Serakhs Oasis”, *Parthica* 10 (2008); Barbara Kaim, “Storage Practices in the Merv and Serakhs Oases of the Partho-Sasanian Period”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 24, (2018).

Ruslan Muradov tarafından 2018 yılında İngilizce ve Rusça kaleme alınan makale Serahs şehri ile ilgili kültürel anlamda bilgi vermektedir. Arkeolojik çalışmaların ışığında hazırlanan makale Serahs şehrinin geçmişten günümüze ne gibi değişiklikler geçirdiği konusunda bilgi vermektedir. Arkeolojik kazılar neticesinde gün yüzüne çıkarılan tarihi eserler ve tarihi yapılar Serahs şehrinin kültürünü öğrenmemiz açısından bizlere kolaylık sağlamıştır.³¹

³¹ Ruslan Muradov, “Architects of Serakhs”, *The International Illustrated Journal Turkmenistan (in Russian and English)*, 1/2, (Roma 2018).

2. X. YÜZYILA KADAR SERAHS

2.1. Şehrin İsmi, Kuruluşu ve Coğrafyası

Şehrin ismi kaynaklarda genellikle Serahs (سرخس) olarak geçmektedir.³² Bununla birlikte bu ismin kökeni hakkında kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Yakût el-Hamevî, şehrin kuruluşuna dair bilgiler verirken bu ismin Ahamenîş imparatorlarından I. Dara (Darius: M.Ö. 522-486)'nın oğlu I. Serhas (Xerxes: M.Ö. 486-465)'dan³³ geldiğine işaret etmiştir.³⁴ Eğer bu kabul edilirse ismin Elamca, Akadca ya da Aramice olduğu yönünde bir tahminde bulunulabilir. Nitekim Ahamenîş İmparatorluğu'nda I. Dara dönemine kadar daha çok Elamca, kısmen de Akadca resmî dil olarak kullanılmıştır. I. Dara dönemine gelindiğinde ise imparatorluğun resmî dili Aramice olmuştur.³⁵

Serahs, İran, Türkmenistan ve Afganistan sınırları arasında yer alan ve eski devirlerde birçok millete ev sahipliği yapmış olan kadim bir şehirdir. Şehir esasen İran ve Türkmenistan'ın doğal bir sınırı olarak kabul edilen Tecen (Herîrûd) nehrinin orta havzasında, nehrin sağ tarafında yer alan ve nehirden ayrılan bazı kollarla sulanan Serahs vadisinde kurulmuştur.³⁶ Horasan coğrafyasındaki iki önemli şehrin, yani Merv ve Nişabur'un arasında yer alması ve İpek Yolu üzerinde bulunması sebebiyle bu coğrafyada kilit bir nokta oluşturmuştur.³⁷ Şehrin kurulduğu sahadaki en eski yerleşim birimleri M.Ö. 4000'li yıllara kadar dayandırılmaktadır.³⁸ Bununla birlikte aynı coğrafyada kurulan Serahs şehrinin ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Şehrin kuruluşu ve ismi hususunda en kıymetli bilgileri herhalde yine Yakût el-Hamevî vermiştir. Ona göre söz

³² İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 222, 226, 232, 233, 235, 236, 242, 243; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 158, 370, 374, 379, 383, 384, 389, 390, 392, 402; Ya'kubî, *Kitâbu'l Buldân (Ülkeler Kitabı)*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2002, s. 59-60-68-86.

³³ I. Serhas (Xerxes) dönemi hususunda geniş bilgi için bkz. Gül Zeynep Muslu, *Ahemenîş Dönemi Yazıtları ve Persler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019, s. 11-13; Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 413.

³⁴ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân, III*, s. 208; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-EmkineVe'l-Bikâ'*, II, (Çev. H. İbrahim Gökbörü), TTK, Ankara 2019, s. 202.

³⁵ Saul Shaked, "Aramic-Iranian Loanwords In Middle Aramaic", *Encyclopaedia Iranica*, II, New York 1987, s. 159-160. Muhammad Dandamayev, "Persepolis Elamite Tablets", *Encyclopaedia Iranica*, July 2020 (<https://www.iranicaonline.org/articles/persepolis-elamite-tablets>; Erişim Tarihi: 11.06.2023).

³⁶ Barbara Kaim, "Serahs Oasis at the Crossroads of Communication Routes" *Parthica* 14 (Roma 2012), s. 149; Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 410, 411.

³⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 383; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 234.

³⁸ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 413.

konusu şehir adını az önce de ifade ettiğimiz gibi Serhas adında birisinden almıştır. Müellifin bu husustaki rivayetine göre mezkûr kişinin asıl künyesi Serhas b. Hûzerz'di ve o çok kudretli, zalim birisi idi. Aynı rivayetten anlaşıldığına göre şehrin kuruluşu esasen Ahamenîş hükümdarlarından Keykavus'un (M.Ö. 530-522) emriyle olmuştur. Bu emir gereği bölgeye gelen Serhas, kendi adını verdiği bu şehri kurmuştur.³⁹

Serahs şehrinin şekillenmesinde Büyük İskender'in (M.Ö. 336-323) de rolleri olmuştur. Öyle anlaşıyor ki İskender, Horasan coğrafyasını istila ettiği sıralarda bu şehri de ele geçirmiş ve akabinde şehrin şehristan kısmını tahkim ettirmiştir.⁴⁰ Ancak bu dönemde İskender tarafından Tecen nehri kıyısında kurulan Aria (Herat) şehrinin su ihtiyacını karşılamak için yapılan su kanalları, nehrin sularının Serahs'a kadar ulaşmamasına ve su ihtiyacını karşılamakta büyük güçlükler çeken şehir halkından birçoğunun dışarıdaki şehirlere göç etmesine, böylece de şehrin önemini kaybetmesine sebep olmuştur.⁴¹ MÖ. 3. yüzyıla gelindiğinde ise Part İmparatorluğu Serahs'ın da yer aldığı vahayı kontrol etmeye başlamıştır. Bu dönemde de şehirde bazı imar faaliyetlerinde bulunulmuştur. Bu faaliyetlerin detayı bilinmemektedir; ancak bu faaliyetler neticesinde dışarıdan gelenlerle birlikte şehrin nüfusunun arttığı kaydedilmiştir. Yani şehir, İskender döneminde yitirdiği önemini tekrar kazanmaya başlamıştır.⁴²

Orta Çağ'da Horasan bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Serahs, Nişabur ile Merv arasında düz bir arazide, Horasan'ın merkez kısmında ve bozkırda kurulmuş görkemli bir şehirdi.⁴³ Şehir, konum itibarıyla Horasan coğrafyasının diğer önemli merkez şehirlerinden Nişabur'a altı merhale, Merv'e altı merhale ve Herat'a ise beş merhale uzaklıktaydı.⁴⁴ Bu şehirler arasında arka planda kalsa da Serahs'ın da oldukça geniş bir sahaya yayılmış bir yerleşim birimi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu şehre bağlı olmak üzere de birçok alt yerleşim birimi bulunmaktaydı. Bu dönemde şehre bağlı olarak gösterilen yerleşim birimleri

³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 208.

⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 208; Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 413.

⁴¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 379; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 231.

⁴² Huart, Clement, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, Kegan Paul, Trench, Trubner, London 1927, s. 104-105.

⁴³ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 234-235; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 208; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 383; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 323-324; Ya'kubî, *Kitâbu'l Buldân (Ülkeler Kitabı)*, s. 59-60; Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat*, s. 34.

⁴⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 390-392; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 241.

şunlardır; Acingan, Aluzan, Ectiganu, Endekan, Bazan, Balucuzecan, Buğavizcan, Bilu, Bivuganu, Cüveyn, Hafsabaz, Halid Abaz, Haleberzen, Reca, Selmugan, Şirez, Ğanadevest, Felku, Katanegan, Kalenduş, Kaynan.⁴⁵

2.2. X. Yüzyıla Kadar Serahs'ın Siyasi ve Askeri Tarihi

2.2.1. Arap Fethi Öncesinde Serahs

Serahs'ın da içinde yer aldığı Horasan coğrafyası; konumu, iklimi, yer altı kaynakları ve ticari önemi sebebiyle birçok imparatorluk tarafından elde edilmek istenmiştir.⁴⁶ Bu coğrafyanın daha eski zamanlardan itibaren farklı milletlere ev sahipliği yaptığı bilinmekle birlikte bölgeye hükmeden ilk güçlü imparatorluğun Medler (M.Ö. 678-549) tarafından kurulduğu kabul edilmektedir.⁴⁷ Fakat bu bölgede yer alan Serahs şehrinin tarihi Ahameniş İmparatorluğu ile başlatılmaktadır. M.Ö. VI. yüzyılda Büyük Kiros tarafından kurulan ve kaynaklarda ilk Pers imparatorluğu olarak nitelendirilen bu imparatorluk,⁴⁸ M.Ö. 550 yılından itibaren Horasan ve İran coğrafyasının neredeyse tamamına ve bu arada Serahs vadisine hükmetmiştir. Şehrin de zaten bu imparatorluğun hükümdarlarından Keykavus zamanında kurulduğuna yukarıda işaret etmiştik.⁴⁹ Esasında şehrin bu dönemde kurulduğu ve bölgenin VI. Asrın ortalarında Ahamenişlerin hükmettiği sahalar içinde yer aldığı, arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen kerpiç duvarların yaşı ve yapısı üzerine yapılan değerlendirmeler sonrasında da ortaya konulmuştur.⁵⁰

⁴⁵ Sabahat Sena Özer, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2021, s. 81.

⁴⁶ Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan'da Türkler (MÖ II- MS VII. yy.)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1984, s. 4.

⁴⁷ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, William Clowes & Sons Ltd, London 1962, s. 39; Yunus Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013, s. 25.

⁴⁸ George Nathaniel Curzon, *Persia and the Persian Question*, Cambridge University Press, II, UK., 2018, s. 75.

⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 208.

⁵⁰ Barbara Kaim, "Partian Settlements in the Serahks Oasis", *Parthica* 10 (2008), s. 129-134; Ruslan Muradov, "Architects of Serahks", *The International Illustrated Journal Turkmenistan (in Russian and English)*, 1/2, (Roma 2018), s. 75.

Ahamenişler, Kuzey Toharistan, Horasan, Harezm ve akabinde Soğdiana'yı⁵¹ fethettikten sonra imparatorluklarının topraklarını Sir-Derya (Seyhun) taraflarına kadar genişletmiştir. Fakat bu coğrafyalardaki Ahameniş hakimiyeti Büyük İskender'in (M.Ö. 336-323) bölgeye gelmesi ile sarsılmaya başlamıştır. Babası II. Filip'in ardından Antik Makedonya tahtına çıkan III. Aleksandros, yani yaygın ismiyle Büyük İskender yönünü doğuya çevirmiş ve kısa zamanda imparatorluğunun sınırlarını Hindistan'a kadar ulaştırmıştır. Bu arada özellikle İsos ve Gaugamela savaşlarında Ahameniş hükümdarı III. Darius'u da yenilgiye uğratarak Ahameniş İmparatorluğu'nun topraklarını ele geçirmiştir (M.Ö. 334). İskender'in kazandığı zaferlerden sonra III. Darius kaçmak zorunda kalmış ve sonrasında bir generali tarafından öldürülmüştür. Bu durumu öğrenen Büyük İskender, Horasan bölgesinin doğusunda da kesin bir hakimiyet kurmak için önce Serahs vahasındaki şehirleri sonra ise Herat, Kandehar ve Belh'i buralarda yaşayan halkın herhangi bir direnişi olmadan ele geçirmiştir.⁵²

Büyük İskender Horasan coğrafyasını hakimiyeti altına aldıktan sonra burada, özellikle bazı noktalarda askeri üs olarak da kullanılabilecek muhtelif şehirler kurdurmuş ya da daha önce var olan şehirleri tahkim ettirmiştir. Serahs da bu dönemde onun tahkim ettirdiği şehirler arasında yer almıştır. Ancak İskender tarafından yine aynı dönemde Herîrûd nehri üzerinde kurdurulmuş veya tahkim ettirilmiş olan Herat şehri, bir süre için Serahs'ın eski önemini kaybetmesine sebep olmuştur. Bu şehrin kuruluşu Tecen ırmağından Serahs'a giden suyun azalmasına zemin hazırlamıştır. Bu ise Serahs'ta geçimini sulu tarım ile sağlayan halkın buradan göç etmesini, dolayısıyla da buradaki nüfusun azalmasını beraberinde getirmiştir.⁵³ Büyük İskender'in Hindistan seferi esnasında ölmesi (M.Ö. 323)⁵⁴ neticesinde kurduğu büyük imparatorluk hızla parçalanmaya başlamıştır. Kendisinden sonra generalleri, imparatorluğun idaresini ele geçirmek için kendi aralarında büyük bir mücadeleye girmişlerdir. Böylece Mısır'da Ptolemaioslar, Makedonya'da Antigonidler ön plana çıkarken Asya'da da Selevkoslar hâkim bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Uzun bir mücadelenin

⁵¹ Sogdiana, Orta Çağ'da Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasındaki Maveraünnehir bölgesinin önemli bir bölümünü oluşturan kısma verilen isimdir. Bu bölge, o zamana göre bazen sınırları değişmekle birlikte Semerkant ve Buhara arasında yer alan Zerafşan ve Kaşkaderya nehirleri boyunca uzanan ve bugünkü Özbekistan ile kısmen de Tacikistan topraklarını kapsamıştır. Bkz. Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdeca", *Türkbilig*, 24, (2012) 77-92, s. 81.

⁵² Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan'da Türkler (MÖ II- MS VII. yy.)*, s. 6.

⁵³ Ruslan Moradov, "Architects of Serakhs", s. 75-76.

⁵⁴ William Montgomery McGovern, *The Early Empires Of Central Asia- A Study Of The Scythians And The Huns And The Part Of They Played In World History*, North Carolina, 1939, s. 66; Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan'da Türkler (MÖ II- MS VII. yy.)*, s. 7.

ardından Babil satraplığını ele geçiren Selevkoslar, Mezopotamya, Suriye ve İran bölgesinde hakimiyet kurmuştur.⁵⁵ M.Ö. 321’de General Selevkos’un kendisini kral ilan etmesiyle resmen kurulduğu kabul edilen Selevkos Krallığı,⁵⁶ bu arada Serahs’ın da içinde bulunduğu Horasan coğrafyasına da hükmetmiş ve genişleyen topraklarını idare etmek üzere Sogdiana ve Baktria (Belh ve havalisi) gibi topraklarını merkezden tayin edilen çeşitli komutanlar ile idare etmiştir. Bu dönemde Serahs da dahil olmak üzere Horasan’daki birçok tahkim edilmiş, çeşitli imar faaliyetleri ile geliştirilmiştir. Ancak bu faaliyetlere dair kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Serahs ve etrafındaki imar faaliyetlerinin asıl yoğun dönemi, Selevkosların doğuda çözülmesiyle ortaya çıkan ve yerel bir hanedan tarafından kurulan Part İmparatorluğu (Arşak İmparatorluğu) dönemine rastlamıştır.⁵⁷

Partlar, M.Ö. 247’de önce Selevkosların bir satraplığı olan Kuzey İran’daki Parthia bölgesini ele geçirmiş ve sonrasında hakimiyet sahasını Selevkoslar aleyhinde genişleterek Horasan ve Mezopotamya coğrafyalarına hükmetmeye başlamışlardır.⁵⁸ Bu arada Türkmenistan ve buradaki Serahs’a da hükmeden Partlar (Arşaklar), burada yaptığı imar faaliyetleri ile yukarıda da işaret edildiği üzere şehrin eski önemine kavuşmasını sağlamışlardır. Serahs ve civarında yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bölgede ortaya çıkartılan ve Partlar dönemine ait olan depolama malzemeleri ile çeşitli madenler kullanılarak bastırılmış olan sikkeler de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁹ Ayrıca Partların bu dönemde Serahs’ta yaptırdığı sulama kanallarının buranın dışarıdan göç almasına ve daha da gelişmesine imkân sağladığını da vurgulamak gerekir. Yine aynı dönemde Çin ile diplomatik ilişkilerini geliştiren Partlar, İpek Yolu ticaretinin canlanmasına ve özellikle bu ticaret yollarının geçtiği Türkmenistan gibi yerlerin ekonomik anlamda gelişmesine vesile olmuşlardır.⁶⁰ Kısaca söylemek gerekirse Serahs, Büyük İskender döneminde kaybettiği önemini Partlar döneminde tekrar kazanmış ve hem nüfus anlamında hem de iktisadî anlamda oldukça gelişmiştir.

⁵⁵ Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan’da Türkler (MÖ II- MS VII. yy.)*, s. 7-8.

⁵⁶ Strabon, *Coğrafya*, (Rusça çev. G. Stratonovskiy), Nauka Yay., Moskova 1964, s. 341; Umidjan Movlyanov, *Büyük Selçuklu Döneminde Merv (1037- 1160)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s. 37.

⁵⁷ Gregory Frumkin, *Archeology in Soviet Central Asia*, Leiden, Köln, 1970, s. 142; Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan’da Türkler (MÖ II- MS VII. yy.)*, s. 8.

⁵⁸ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, William Clowes & Sons Ltd, London 1962, s. 204; Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan’da Türkler (MÖ II- MS VII. yy.)*, s. 9.

⁵⁹ Barbara Kaim, “Storage Practices in the Merv and Serakhs Oases of the Partho-Sasanian Period”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 24, (2018), 440-466, s. 452.

⁶⁰ Ruslan Muradov, “Architects of Serakhs”, s. 75-76.

Serahs'ın dahil olduğu bölge Partlar döneminde bir ara Sakalar tarafından sıkıştırılmış, hatta Partların henüz büyük bir güç olarak ortaya çıkmadığı dönemlerde Partlar ile Belh'deki Grek-Baktriya Krallığı arasında büyük çekişmelere sahne olmuştur.⁶¹ Bu ara dönemde Serahs'ın siyasi-askeri tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda çok açık bilgiler yer almamaktadır. Fakat M. 3. Asrın ilk yarısına gelindiğinde Horasan bölgesi ile birlikte Serahs'ın da Sasaniler (224-651) egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır. Part İmparatorluğu'nun yıkılmaya yüz tuttuğu yıllarda Pars (Pers/Fars) satraplığını idare eden ve daha sonra büyük bir güç olarak ortaya çıkan Babek'in oğlu I. Erdeşir (224-242), 224 yılında "Şahinşah" unvanı ile bağımsızlığını ilan ederek kendi imparatorluğunun temellerini atmıştır.⁶² Kısa süre içerisinde İran, Harezm, Horasan ve bu arada Merv ile günümüzdeki Türkmenistan topraklarının büyük bir kısmını ele geçiren I. Erdeşir, ayrıca Bahreyn ve Musul taraflarını da ülkesine katmıştır. Sasaniler I. Erdeşir'den sonra tahta çıkan oğlu I. Şapur zamanında (240/42-1270) eski Baktriya (Belh ve havalisi) bölgesi ve Kuşan ülkesini de hükümleri altına almıştır.⁶³ Bu dönemlere ait bilgi veren kaynaklar özelde Serahs'ın durumu hakkında pek bir bilgi vermemektedir; ancak Sasanilerin bu yükseliş döneminde Serahs vadisi de dahil olmak üzere bütün Horasan coğrafyasını idaresi altına aldığı rahatlıkla söylenilebilir. Sasaniler ilk döneminde Serahs vadisinin ve aynı adla anılan şehrin Persler hakimiyetinde olduğu yukarıda da ifade ettiğimiz gibi açıktır. Bu dönemde Serahs'ın da yer aldığı Horasan bölgesi dört parçaya bölünerek merkezden tayin edilen valiler tarafından idare edilmiştir.⁶⁴ Serahs yüksek ihtimalle aynı dönemde Merv'in yer aldığı idari kısımda yer almıştır. Ancak Sasanilerin buradaki hükmü, özellikle Akhun-Eftalit Devleti'nin kurulması (V. Asrın ortaları) ve İran coğrafyasını baskı altına almasıyla kesintiye uğramış ve bölgedeki idare Türklerin eline geçmiş olmalıdır. Zira V. Asrın ortalarında güçlü bir siyasi teşekkül olarak ortaya çıkan bu Türk devleti, kısa sürede hakimiyetini Hazar kıyılarından Hindistan'ın kuzey bölgelerine, Afganistan dolaylarına ve İç Asya'ya kadar genişletmiştir. Bununla birlikte özellikle II. Yazdgird'in halefi Firuz döneminde (459-484) Sasaniler'in Akhunlara yenilerek

⁶¹ Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler (MÖ II- MS VII. yy.)*, s. 8.

⁶² Ebû Cafer Muhammed b. Cerir'üt-Taberi, *Tarih-i Taberî*, (Trc. M. Faruk Gürtunca), II, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2007, s. 428.

⁶³ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, II, s. 351; Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd, *Zeynü'l-Ahbâr (Târih-i Gerdîzî)*, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), Dünya-yı Kitab, Tahran 1363, s. 72; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Yayınları, İstanbul 2007, s. 80.

⁶⁴ Vladimir Lukonin, *Tamadone İran-e Sâsâni*, (Nşr. Enayatulla Reza), Tahran 1350/1971, s. 60; Movlyanov, *Büyük Selçuklu Döneminde Merv (1037- 1160)*, s. 40.

Herat ve dolaylarını kaybettiği dönemde de Herat'ın hemen kuzeyinde kalan Serahs'ın Akhunlar hakimiyetinde olduğuna hükmedilebilir.⁶⁵

Sasaniler ile I. Gök-Türk İmparatorluğu ittifakı neticesinde yıkılan Akhunların toprakları bu iki devlet arasında paylaşılmıştır (557). Bu paylaşımında Ceyhun nehri sınır kabul edilmiş ve Akhunların batıda kalan toprakları Sasanilerin hükmü altına girmiştir.⁶⁶ Bu sebeple Serahs'ın -Ceyhun nehrinin batısında yer aldığı da dikkate alınır- tekrar Sasanilerin hükmü altına girdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Gök-Türklerin Kuzey-batıdaki sınırlarını VI. Asrın ikinci yarısında Kafkaslar ve Azerbaycan dolaylarına kadar uzattığı anlaşılmaktadır.⁶⁷ Söz konusu bu döneme gelinceye kadar her ne kadar arada bir ittifak anlaşması bulunsa da Gök-Türkler ile Sasanilerin bazı sebeplere bağlı olarak sınır mücadelelerine giriştiği ve hatta Gök-Türklerin Sasanileri zayıflatmak üzere Doğu Roma İmparatorluğu ile anlaşmalara giriştiği de bilinmektedir. Tüm bunlar dikkate alınır- Gök-Türklerin Kuzey-batıdaki sınırlarını daha batıya taşıdığı gibi Güney-batıdaki sınırlarını da Sasaniler aleyhinde genişlettiği düşünülebilir. Ancak bu dönemde Gök-Türklerin Serahs ve dolaylarına kadar geldiğini ya da buralara hükmettiğini gösteren açık deliller bulunmamaktadır.

2.2.2. Serahs'ın Müslüman Arapların Eline Geçışı

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere I. Gök-Türk İmparatorluğu'nun Serahs'ı hakimiyet altına alıp almadığını bilmiyoruz; diğer taraftan Horasan genelindeki Sasani hakimiyetinin Hüsrev Anuşirvan döneminde (531-579) güçlendirildiği ortadadır. Ancak Hüsrev Anuşirvan'ın ölümü ile Sasani İmparatorluğu içerisinde vuku bulan taht kavgaları ve bilhassa 571-590 yılları arasında Sasaniler ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında meydana gelen çekişmeler,⁶⁸ Sasani İmparatorluğu'nun zayıflamasına sebep olmuş, hatta daha sonra İran coğrafyası da dahil olmak üzere Sasanilerin hükmettiği bölgelerin Müslüman Araplar tarafından fethine zemin hazırlamıştır. Son Sasani kralı III. Yezdicerd (632-651), bu süreçte İran coğrafyasına girmeye başlayan Müslüman Araplara karşı Persleri bir araya getirip toparlamak istemişse de bunda muvaffak olamamıştır. III. Yezdicerd'in saltanatının ilk

⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 83-85.

⁶⁶ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, c. I, TTK, Ankara 2012, s. 31-32; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 87-97.

⁶⁷ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, s. 33.

⁶⁸ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci "Buhârâ Örneği"*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 37.

zamanlarında İran coğrafyasına giren Araplar özellikle Nihâvend savaşında (642) Sasanilere vurdukları darbe sonrasında İran coğrafyasına hükmetmeye başlamıştır.⁶⁹ Bu sırada Araplar önünde kaçmaya başlayan Yezdicerd'i takip etmesi için Hz. Ömer'in (634-644) Ahnef b. Kays'ı görevlendirdiği kaydedilmektedir ki, Araplar işte bu sırada Horasan coğrafyasına da girmiştir. Bu sırada Ahnef b. Kays'ın görevlendirdiği Haris b. Hassan'ı Serahs'a ve kendisinin de Merv'e de girdiği kaydedilmektedir.⁷⁰ Herhalde Arapların, Serahs'a ilk girişleri budur. Belazürî'nin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla onların İran coğrafyasına tamamıyla hükmedip Horasan'ı istilaya başladıkları dönem ise III. Yezdicerd'in Merv'de öldürülmesi (651) ile başlamıştır.⁷¹

İslam ordularının doğu ülkelerini fethi Sasani İmparatorluğu'nun yıkılması ile hız kazanmıştır. Horasan'ın fethi için Hz. Ömer, komutanı Ahnef b. Kays'ı görevlendirmiştir. Ahnef b. Kays sırayla Merv, Herat, Nişabur ve Serahs'ı fethederek İslam topraklarına katmıştır.⁷² Bununla birlikte Serahs şehrinin fethi ile ilgili farklı rivayetler de vardır. Bunlardan birine göre Serahs halkı, Emir b. Ahmer el-Yeşküri'ye yıllık 150. 000 dirhem vermek koşuluyla anlaşma yoluyla teslim olmuştur.⁷³ Diğer bir rivayete göre Abdullah b. Âmir, Abdullah b. Hâzim'i Serahs'a göndermiş, o ise şehri bir süre kuşatmıştır. Bu kuşatma sonrasında zor durumda kalan ve “merzüban” unvanını kullanan Serahs'ın yerel yöneticisi ise 100 kişiye âmân verilmesi şartıyla şehri teslim etmiştir.⁷⁴ Bu rivayetlerde görüldüğü üzere Serahs şehrinin fethiyle ilgili olarak iki Arap komutan ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi Abdullah b. Hâzim diğeri de Emir b. Ahmer el-Yeşküri'dir.

Serahs'ın Araplar tarafından fethi ile ilgili farklı rivayetler olsa da genel kabule göre burası Hz. Ömer devrinde fethedilmiştir. Hz. Ömer'in vefatı sonrasında, Hz. Osman devrinde de (644-652) Horasan coğrafyasındaki Müslüman Arap hakimiyeti devam etmiştir. Bu

⁶⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, (Çev. Mehmet Keskin), VII, Çağrı Yayınevi, İstanbul 1994, s. 187; Taberi, *Tarih-i Taberî*, III, s. 468-478; Şafîullah Erkin, *İslamlaşma Sürecinde Belh Şehri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2005, s. 41.

⁷⁰ Taberi, *Tarih-i Taberî*, III, s. 497-499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, s. 528-529; Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 192.

⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 453-454.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't- Târih*, II, s. 528-532; İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, VII, s. 210-214.

⁷³ Halife b. Hayyât, *Tarihi Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001, s. 204.

⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 587; Ya'kubî'de anlaşma şartlarının detaylarına girmeden şehrin Abdullah b. Hâzim tarafından fethedildiği kaydedilmiştir. Bkz. Ya'kubî, *Kitâbu'l Buldân*, s. 75-76.

dönemde Serahs'ın elden çıktığına dair de herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Hz. Osman'ın öldürülmesi bölgede bazı karışıklıklara sebep olmuştur. Horasan'da bu dönemde çıkan iç karışıklıklar, bölgedeki Müslüman Arapların otoritesini sarsmış, hatta bölgedeki Müslüman idareciler uzun bir müddet Horasan'ın birçok yerinden aldıkları yıllık vergiyi alamamışlardır.⁷⁵ Hz. Osman'ın vefatından sonra halife olan Hz. Ali ise her ne kadar iç meselelerle uğraşmak zorunda kalsa da Horasandaki karışıklıkları bitirmek için bazı tedbirlere başvurmuştur. Hz. Ali burayı kontrol etmek üzere Cade b. Hübeyre el-Mahzumî'yi görevlendirmiştir. Fakat Mahzumî bölgeye gelse de Horasandaki kontrolü sağlayamamıştır. Bölgedeki bu durum Hz. Ali'nin şehadetine kadar bu şekilde devam etmiştir.⁷⁶

Bilindiği üzere dört halife devrinden sonra İslam dünyasının liderliğini Emeviler ele almıştır. Emevilerin başında bulunan I. Muaviye döneminde (661-680), Abdullah b. Amir Horasan bölgesine vali olarak tayin edilmiştir. Bu dönemde Horasan bölgesinin büyük bir kısmının kontrol altına alındığı görülse de bazı şehirlerin ayaklandığı görülmektedir.⁷⁷ Emeviler Horasan'ı hakimiyeti altına almaya çalışsa da Türkişler ve Eftalit kalıntılarından oluşan Türkler ile farklı menşeden yerel hanedanlar Emeviler'e karşı isyan etmiş ve onların bölgedeki hakimiyetini kısa süreliğine olsa da sarsmışlardır. Tüm bunlar üzerine kendisine yetki verilen Emevi valisi Kuteybe b. Müslim, askeri hareketleri neticesinde Horasandaki tehditleri ortadan kaldırmış ve bölgede tekrar Arap egemenliğini hâkim kılmıştır. Emeviler döneminde Serahs'ın durumu hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır; ancak bu dönemde bu şehrin Emeviler hakimiyetinden çıktığına dair bir kayıt yoktur. Bu sebeple Serahs'ın bu dönemde de Arapların elinde olduğuna hükmetmek oldukça makul gözükmektedir. Ancak Emevilerin iktidarları döneminde izledikleri ırkçı politika herhalde bölgede tam bir huzurun sağlanmasına engel olmuştur. Nitekim Abbasiler ile Emeviler arasında meydana gelen çekişmelerde yöre halkının Abbasilere destek vermesi de bunu doğrulamaktadır.⁷⁸

⁷⁵ Taberi, *Tarih-i Taberî*, III, s. 545; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil Fi't- Târih*, III, s. 37-43; Umidjan Movlyanov, *Büyük Selçuklular Döneminde Merv (1037-1160)*, s. 43.

⁷⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 408; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998. s. 235.

⁷⁷ Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (Çev. Hasan Kurt), Çağlar Yayınlar, Ankara 2005, s. 30-31; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2011. s. 43-44.

⁷⁸ Ahmet Çelebi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), III, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 27-28; Carl Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, (Translated by Joel Carmichael, Moshe Perlmann), Capricorn Books Edition, New York 1960, s.102; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, s. 235; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 88; Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 27-28.

Abbasilerin Emevilerden iktidarı ele geçirmeleri ile Horasan da Abbasilerin idaresi altına girmiştir.⁷⁹ Horasan halkının Emeviler karşısında Abbasilere verdiği destekten dolayı Abbasiler bölgenin halkını el üstünde tutmuştur. Abbasiler, Horasan halkının hilafet ordusuna katılmasına ve saray hizmetlerinde çalışmalarına izin vermişlerdir. Bu nedenle Horasandaki Abbasi hakimiyetinin daha kuvvetli olduğu ifade edilebilir. Ayrıca eğitim, kültür ve sanat bağlamında da Serahs, Merv, Herat ve Nişabur gibi şehirlerin dahil olduğu Horasan bölgesinin bu dönemde büyük bir ilerleme kaydettiğini anlamaktayız. Fakat Abbasiler tarafından Horasan bölgesine Tâhir b. el-Hüseyin'in vali olarak tayin edilmesi bu coğrafyadaki Abbasi hakimiyetini dolaylı hale getirmiştir.⁸⁰ Tâhir b. el-Hüseyin her ne kadar Abbasilere bağlı gibi gözüксе de bağımsız bir şekilde hareket etmiş, bir süre sonra ise daha da ileri gidip kendi adına hutbe okutturarak bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸¹ Fakat çok geçmeden Merv şehrinde öldürülmüş, yerine oğlu Talha b. Tahir geçmiştir.⁸² Babasının öldürülmesi bölgede ayaklanmalar başlatmış ve Talha b. Tahir de bu sebeple Merv'den Nişabur'a kaçmak zorunda kalmıştır.⁸³ Tâhirîlerin bu şekilde bölgedeki hakimiyeti zayıflayınca yerlerini diğer bir Müslüman hanedan olan Saffârîler almıştır.⁸⁴ Böylece bölgenin yeni hakimi olan Saffârîler, Yakup b. Leys'in liderliğinde bir süre bölgeye hükmetmiştir.⁸⁵ Yakup b. Leys' in 878 yılında ölümüyle yerine Amr b. Leys geçmiştir.⁸⁶ Ancak Saffârîler, Yakup b. Leys' in ölümüyle birlikte Samani tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Amr b. Leys ile İsmail b. Ahmed es-Samanî arasında vuku bulan savaş, Saffârîler'in yenilmesi ve bölgedeki hakimiyeti kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Bu savaş sonrasında yakalanan Amr b. Leys 901 yılında Abbasi halifesi Mu'tezid Billah'ın yanına

⁷⁹ Taberi, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 390-391; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil Fî't- Târih*, IV, s. 581; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), VIII, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1989, s. 26-27; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, s. 87-92.

⁸⁰ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 217; Umidjan Movlyanov, *Büyük Selçuklular Döneminde Merv (1037-1160)*, s. 49.

⁸¹ Hasan Kurt, "Tâhirîler", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 403-404, s. 403.

⁸² Taberi, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 508-509; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil Fî't- Târih*, V, s. 424; (*Târih-i Sistan*, Çev. Vural Öntürk), s. 5, 8, 21; Tülay Yürekli, *Sâmânîler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 61.

⁸³ Taberi, *Tarih-i Taberî*, IV, s. 509; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (Türk çev. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar), İstanbul 2015, s. 426.

⁸⁴ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 17.

⁸⁵ *Târih-i Sistan*, (Çev. Vural Öntürk), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2018, s. 21.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil Fî't- Târih*, VI, s. 189; *Târih-i Sistan*, (Çev. Vural Öntürk), s. 208-209; Abdülkerim Özeydin, "Amr b. Leys", *DİA*, III, İstanbul 1991, 86-87, s. 86-87.

gönderilmiştir. Kısacası bu olaylar sonrasında Serahs da Horasan ile birlikte el değıştirmiş, Samanilerin hakimiyetine girmiştir.⁸⁷

⁸⁷ Noor Agha Noor Oghlo, *IV-IX. Yüzyıllarda Horasan*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2019, s. 100.

3. X. VE XI. YÜZYILDA SERAHS

3.1. X. Yüzyılda Serahs

3.1.1. Serahs'ta Sâmânîler Hakimiyeti

Sâmânîlerin VIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde tarih sahnesine çıktığı bilinmekle beraber bundan önceki dönemleri hakkında tarihi kaynaklar sessiz kalmaktadır. Bu hanedanın bilinen ilk atası Sâmân Hûda (veya Hûdat)'dır. Emevi halifesi Hişâm b. Abdülmelik zamanı (724-743) Horasan valisi olan Esed b. Abdullah da Belh şehri civarında dihkânlık yapan Sâmân Hûda ile karşılaşmış ve tanışmıştır.⁸⁸ Bu karşılaşmanın sebebi ise Türgiş savaşçılarının Sâmân Hûda üzerindeki baskısından kaynaklanmıştır.⁸⁹ Horasan valisi Esed b. Abdullah Horasan'daki otoriteyi sağlamak amacıyla Sâmân Hûda ile ortak düşman olarak gördüğü Türgişlere karşı bir ittifak kurmuştur. Bu ittifak neticesinde Vali Esed, Türgişleri Belh bölgesinden atıp Sâmân Hûda'ya Belh'teki dihkânlığını geri vermiştir. Bununla birlikte Zerdüş dinini benimseyen Sâmân Hûda, Emevi valisi Esed b. Abdullah'ın vasıtası ile İslam dinini kabul etmiştir.⁹⁰ Bu zamandan sonra Sâmân Hûda'nın Emevi valisi olan Esed b. Abdullah ile olan yakınlığı pekişmiştir. Bu yakınlıktan dolayı Sâmân Hûda ilk doğan oğluna Esed adını vermiştir. Esed babasının ölümünden sonra yönetimi ele almış ve babasının yolundan giderek halife ile arasını hep iyi tutmuştur. Esed b. Sâmân'ın Ahmed, Nûh, Yahyâ ve İlyas adında dört evladı Abbasi halifesine karşı ayaklanan Râfi b. Leys'e karşı durmuş ve halifeyi desteklemişlerdir. Bu gayreti gören Abbasi halifesi el-Me'mûn (813-833), Esed b. Sâmân'ın oğullarına önemli görevler vermiştir. Halife el-Me'mûn'un emri ile Şaş'a Yahyâ b. Esed'i, Semerkand'a Nûh b. Esed'i, Fergana'ya Ahmet b. Esed, Herat'a ise İlyâs b. Esed'i tayin etmiştir.⁹¹ Tayin edildikleri yerde görevlerini başarılı bir şekilde yerine getiren Sâmânlı kardeşler yönetim değişse de bulundukları mevkileri ellerinde tutmuşlardır. Tâhirîlerin Horasan yöneticiliğine getirilmesinden sonra Talha b. Tâhir (822) Sâmânlı kardeşlerin

⁸⁸ Mehmet Dalkılıç, *Sâmânîler Devleti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2002, s. 2.

⁸⁹ Elton L. Daniel, Samanid Dynasty, "Encyclopedia of Asian History", vol. III, New York 1988, s. 372.

⁹⁰ Narşahi, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târih-i Buhârâ*, (Terc. ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara 2013, s. 88; Richard Nelson Frye, *History of Bukhara*, Printed at Crimson Printing Company, Massachusetts 1954, s. 59.

⁹¹ Narşahi, *Târih-i Buhârâ*, s. 88, 89, 111, 113; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 169; Richard Nelson Frye, *The Cambridge History Of Iran (The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs)*, vol. IV, Cambridge University Press, Massachusetts 1975 s. 136; Mehmet Dalkılıç, *Sâmânîler Devleti*, s. 4.

görevlerini tasdik etmiştir.⁹² Bu süreçten sonra Sâmânîler büyük bir güç kazanmış olup devlet olma yolunda emin adımlarla ilerlemiştir.⁹³

Esed b. Saman'ın oğullarından Yahyâ, Nûh ve İlyas ölümleri Ahmed'in oğullarını Sâmânîlerin yegâne yöneticisi kılmıştır.⁹⁴ Ahmed b. Esed ölmeden önce büyük oğlu Nasr b. Ahmed'i halefi tayin etmiştir. Ahmed b. Esed'in ölümüyle Abbasi halifesi el-Mutemid, Nasr b. Ahmed'e Mâverâünnehr'in yöneticiliğini vermiştir.⁹⁵ 864 yılında kesin olarak Sâmânî ailesinin başına geçen Nasr b. Ahmed, Tâhirîlerin bir valisi olarak görevine devam etmiştir. Bu dönemde Horasan bölgesinin Tâhirîlerin elinde bulunduğu, bu sebeple Serahs'ın da yöneticiliği üstlendiklerini söylemek mümkündür. Ancak Sistan hâkimi olan Saffârîlerin önce doğuya ardından Horasan dolaylarına yaptıkları seferler Tâhirîlerin zayıflamasına sebebiyet vermiştir.⁹⁶ Abbasi halifesi el-Mutemid'in büyüyen Sâffârî tehlikesinin farkına varması ve bu durumu engellemeye çalışması da Tâhirîlerin 873 yılında yıkılmasına engel olamamıştır. El-Mutemid Saffârîlerle anlaşma yoluna başvurmuş ancak bunda muvaffak olamamıştır. Bu sebeple de halife Sâmânîleri bölgenin meşru yöneticisi olarak tayin etmiştir (875).⁹⁷

Nasr b. Ahmed döneminde yaşanan olaylar Horasan bölgesindeki yönetimin değişmesine yol açmış ve birçok şehirle birlikte Serahs da Saffârîler'in eline geçmiştir. Nasr kardeşi İsmail b. Ahmed'i Buhara'ya göndererek buradaki Sâffârî hakimiyetini kırmasını istedi. Nitekim Emir İsmail de bu görevi başarı ile yerine getirip Yakup b. Leys'in Buhara'daki idaresine son vermiştir.⁹⁸ Emir İsmail'in bu başarısı Nasr b. Ahmed'i şüpheye düşürmüş, bu nedenle de aralarının açılmasına sebep olmuştur. İki kardeş arasındaki bu durum onları karşı karşıya getirmiş ve neticesinde savaş vuku bulmuştur. 888 yılında yapılan savaşta Emir İsmail ağabeyi Nasr'ı mağlup etmiştir.⁹⁹ Emir İsmail, ağabeyi Nasr'a duyduğu sevgi ve saygıdan dolayı hem canını bağışlamış hem de Semerkand'a göndererek görevine devam

⁹² Frye, *The Cambridge History Of Iran*, s. 90-91.

⁹³ Mehmet Dalkılıç, *Sâmâniler Devleti*, s. 4.

⁹⁴ Mehmet Dalkılıç, *Sâmâniler Devleti*, s. 5.

⁹⁵ Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s. 114; Daniel, *Samanid Dynasty*, Vol. III, s. 373.

⁹⁶ V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), TTK, (3. Baskı), Ankara 1990, s. 227-230; Mehmet Dalkılıç, *Sâmâniler Devleti*, s. 6.

⁹⁷ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 232-236.

⁹⁸ Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s. 117-118; Frye, *History of Bukhara*, s. 84.

⁹⁹ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 218; Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, s. 124.

etmesini istemiştir. Nasr b. Ahmed'in 892 yılında ölümünden sonra Emir İsmail fiili bir şekilde Sâ mânîlerin başına geçmiştir.¹⁰⁰

İsmail b. Ahmed'in döneminde gelindiğinde Horasan'daki Serahs'ın da bulunduğu birçok şehirde Amr b. Leys'in hakimiyeti mevcuttur. Horasan'da kontrolü sağlayan Amr b. Leys, İsmail b. Ahmed'in hüküm sürdüğü Mâverâünnehr'e göz dikmiştir. Halife Mu'tezid-Billâh'ın hem Amr b. Leys'e hem de İsmail b. Ahmed'e Mâverâünnehr bölgesinin yöneticiliğini vermesi sebebiyle Sâffârî-Sâ mânî mücadeleleri başlamıştır (898). 899 yılında vuku bulan savaş Sâ mânîlerin galibiyetiyle sonuçlanmıştır.¹⁰¹ İsmail b. Ahmed bu galibiyetten sonra Belh dolaylarına gelmiş ve ikinci bir savaş meydana gelmiştir (900). Yapılan bu büyük savaşta Sâ mânîler tekrardan galip gelmiş¹⁰² ve Amr b. Leys yakalanarak halife Mu'tezid-Billâh'ın yanına gönderilmiştir (901).¹⁰³ İsmail b. Ahmed Saffârîleri etkisiz hale getirdikten sonra Horasan bölgesini itaati altına almak için yerel halkı da yanına çekerek olası bir isyan hareketini engellemiştir. Bu dönemde Mâverâünnehr ve Horasan'ın neredeyse tamamının Sâ mânîler tarafından itaat altına aldığını söylemek mümkündür.¹⁰⁴ Bundan sonra Sâ mânîler, ele geçirdikleri topraklardan hem gelir elde etmek hem de merkezi otoriteyi güçlendirmek adına amillik¹⁰⁵ teşkilatını kullanmıştır. İbn Havkal, Sâ mânîler dönemindeki Horasan bölgesinin kûreleri¹⁰⁶ ve amillik teşkilatının durumunu şöyle ifade etmiştir:

¹⁰⁰ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 125; Erdoğan Merçil, "Samaniler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 51.

¹⁰¹ *Târîh-i Sistân*, (Çev. Vural Öntürk), s. 6-8; Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 241.

¹⁰² Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 177; Tülay Yürekli, *Sâ mânîler*, s. 69; Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 241.

¹⁰³ *Târîh-i Sistân*, (Çev. Vural Öntürk), s. 6-8; Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 177; Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 241.

¹⁰⁴ Frye, *The Cambridge History Of Iran, 140-142*.

¹⁰⁵ Hz. Peygamber devrinde başlayan âmillik, İslâm devletinde tesis edilen ilk kurumlardandır. Bir sosyal güvenlik kurumu olan zekât ve İslâm devletinin tahsil ettiği devlet vergilerinde çalışan memurlar ile Hz. Peygamber'in, merkeze bağlı olarak idareyi yürütmek üzere gönderdiği valiler, âmil olarak isimlendirilmektedir. Âmil denen görevliler, eğitim, tebliğ, yargı gibi birçok vazifeyi bir arada yürütmüşler, ancak temel görevleri valilik veya vergi memurluğu olmuştur. İlk defa merkezî hükümet kurulmasına teşebbüs edilen bu dönemde vergiler, kabilelerin merkezî hükümete siyasî bağlılığını ifade eden önemli bir semboldür. Gerek vergi işinde gerekse idarî işlerde görev alan âmiller, merkezî devlet kurulmasında önemli bir pay sahibidir. Bkz. Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 58-60.

¹⁰⁶ Kûre İslam coğrafyacılarının eserlerinde birden çok manalar yükleyerek kullandıkları coğrafi terimlerden birisidir. El-Hamevî ise şu şekilde tanımlıyor; orta bir şehir ve ona bağlı yerler bu kavramla, tanımlanmıştır. Horasan'ın Merv, Nişabur, Herat, Belh gibi dört önemli merkezinin hâricinde Kûhistan, Nesâ, Bâverd, Serahs, Zâveh, Üstuvâ gibi yerlerin anlatılmasında kûre ismi kullanılmaktadır. Bkz. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 351.

“Horasan büyük kûreleri âmillikleri içine alan geniş bir bölgenin adıdır. Doğusunda Sicistan ve Hindistan bulunur. Ğur bölgesinin ötesini Hindistan’a kadar Sicistan’dan sayıyorum. Kâbul diyarındaki Halaçların ülkesini, Huttal’ın arkasındaki Vahan ülkesini vs. yi Hind ülkelerinden kabul ediyorum. Horasan’ın batısında Oğuz Çölü, Cürcan, Kuzeyinde Mâveraûnnehir, Huttal ötesindeki Bir kısım Türk ülkesi, güneyinde Fars Çölü, Deylem dağlarına kadar Kumis, Cürcan ile Taberistan, Rey bölgeleri, buralara komşu yerler bulunur. Bütün bu yerleri Horasan’dan saydım. Huttal’ı Mâveraûnnehir bölgesine ekledim. Zira Huttal, Vahşab, Harbab nehirleri arasındadır. Yine Harezm’i de Mâveraûnnehir’e ekledim. Zira Harezm, Horasan şehirlerinden çok Buhara’ya yakındır. Horasan’ın doğusunda Fars çölü, Herat, Gur bölgesindeki Gazne’ye kadar uzanan bir girinti (zem) vardır. Ayrıca, batıda Kûmis hududunda Ferâve’ye kadar uzanan bir girinti bulunur. Bu iki girinti arasındaki mesafe diğer yerlerine göre dardır. Horasan’ın Cürcan hududundan Hazar Denizi’ne, Harezm’e kadarki hududu kavislidir, mamurdur. Horasan kûrelerine gelince, Horasan bölgesinin âmilleri bir seviyede, kadıları, posta müdürleri, vergi tahsildarları ayrı ayrı seviyededir. Sâ mânîlerin Mâverâünnehir bölgesi tek bir âmillik gibidir. Horasan bölgesi ise 30 küsür âmilliktir. Buralardaki görevlilerin maaşları her âmilliğin durumunu, Halkının vaziyetini gösterir. Vergileri azdır. Her âmillikte kadı, posta müdürü, vergi memuru, şihne bulunur. Bazı âmilliklerinde kadılar naiptir. Haber toplayanlar, postacılar bölgenin idarecisine haberleri ulaştırırlar. Ayrıca haraç tahsil edenler, büyük bündar (âmil) için kûrelerde vergi mültezimleri, şihneler, bölge emirlerinden başka emirler bulunur. Horasan’ın her iki yanındaki (Mâverâünnehir-Horasan) görevlilerin maaşlarıyla beraber Bütün bundanlardan bahsedeceğim. Her iki yakadaki âmilliklerin memurlarının maaşlarını zikredeceğim, zira iki taraf da Sâ mânîlere bağlıdır, buralardaki memurlar onların idaresi altındadır. Horasan nahiyelerinin en büyüğü, en çok askeri, hazırlığı olanı, en itibarlı, en çok vergi toplananı Nişabur, Merv, Belh, Herat bölgeleridir. Mâverâünnehir ve Horasan’da daha küçük, daha itibarsız kûreler bulunur. Kuhistan, Tus, Nesâ, Ebîverdi, Serahs, İsfizar, Bûşenc, Bâğdis, Künc-i Rustak, Merveruz, Cüzcan, Garc el-Şâr, Bamyân, Toharistan, Zem, Âmul bu âmilliklerdendir.”¹⁰⁷

¹⁰⁷ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, s. 369-370.

İbn Havkal yukarıda naklettiğimiz kayıtlarında esasen Serahs'ın Sâ mânîler'in ilk dönemindeki durumunu anlatmıştır. Fakat Sâ mânîler'in son zamanlarına gelindiğinde Serahs'ın bir ordugâh olduğu görülmektedir.¹⁰⁸ İbn Havkal'ın kayıtlarından ayrıca söz konusu dönemde Serahs'tan elde edilen yıllık verginin 500 dirhem olduğu anlaşılmaktadır. Serahs civarında bulunan ve Sâ mânîlerin hakimiyetinde olan Herat'tan 1000, Merv'den 900, Nişabur'dan 3000, Erbecân'dan 300, Ustrûşene'den 600, Hocende'den 300, Huttal'dan 400, Cürcâniye'den 600, Tus'dan 300 ve Semerkand'dan 750 dirhem yıllık vergi tahsil edildiği yine aynı müellifin verdiği bilgiler arasındadır.¹⁰⁹

Sâ mânîlerin Horasan'daki hakimiyeti II. Nuh dönemine gelindiğinde karışıklıklar ve çıkan isyanlar sebebiyle oldukça zayıflamıştır. Dönemin Horasan valisi Mahmud'un Sâ mânîlerin içinde bulunduğu durumdan yararlanarak neredeyse bütün Horasan bölgesini babası Sebüktegin ile beraber yönetmesi II. Nuh'un 997 yılında ölümü üzerine¹¹⁰ yerine geçen oğlu II. Mansur döneminde de devam etmiştir. Mahmud'un Horasan'da bu denli hakimiyet kurması II. Mansur'u oldukça rahatsız etmiştir.¹¹¹ Gazneli Mahmud'u devre dışında bırakmak isteyen II. Mansur, Sebüktegin'in ölümü ile aradığı fırsatı bulmuştur. Gazneli Devleti'nde hak iddia eden İsmail ile mücadeleye giren Mahmud'un Horasan'ı başıboş bırakması üzerine II. Mansur Begtüzün'ü Horasan'a vali tayin etmiştir.¹¹² Mahmud, Gazneli tahtındaki sorunu çözdükten sonra Horasan meselesi için Belh şehrine gitmiş ve II. Mansur'a mektup göndererek Horasan valiliğinin elinden alınmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir ve idarenin yine kendisine verilmesini talep etmiştir.¹¹³ İsteddiği cevabı alamayan Gazneli Mahmud Nişabur'a doğru harekete geçmiştir. Horasan valisi Begtüzün bu durumu haber alınca Nişabur'u terk edip Nesa'ya kaçmıştır. Gazneli Mahmud'un bu hamlesi üzerine II. Mansur, Faik el-Hassa'yı da yanına alarak Serahs'a geçmiştir. Bu haberi alan Begtüzün, Sâ mânî ordusuna katılmak üzere Serahs'a gitmiştir. Burada II. Mansur tarafından hoş karşılanmayan Begtüzün, Faik el-Hassa ile anlaşarak II. Mansur'u tutuklatmış ve Sâ mânî

¹⁰⁸ Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 270.

¹⁰⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 402.

¹¹⁰ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 218; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 608; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VII, s. 439; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 11-12.

¹¹¹ Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 268.

¹¹² Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 219; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 608-609; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 14; Zemzem Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 47.

¹¹³ Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 269.

tahtına kardeşi Abdülmelik'i oturtmuştur.¹¹⁴ Bu durumu haber alan Gazneli Mahmud ordusuyla birlikte Sâ mânî karargâhı olan Serahs'a doğru yola çıkmıştır. Fakat Faik el-Hassa ve Begtüzün'e destek vermek amacı ile Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin de Serahs'a gittiğini öğrenen Gazneli Mahmud savaş yapmaktan vazgeçip karşı tarafla bir anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşmaya göre Belh ve Herat şehirleri Gazneli Mahmud'a, Horasan valiliği Nişabur ve dolayısıyla Serahs da Begtüzün'ün hakimiyeti altına girmiştir.¹¹⁵ Begtüzün'ün ordusunda yer alan ve Ziyârilere komutanı olan Dârâ b. Kabus'un Gazneli Mahmud'un ordusuna saldırması tarafları karşı karşıya getirmiştir. Bu sebeple Sâ mânî hükümdarı Abdülmelik, Faik el-Hassa, Begtüzün ve Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin oluşturduğu müttefik ordusu 999 yılında Mahmud ile yaptığı savaşı kaybetmiştir. Savaşın kaybindan sonra dağılan Sâ mânî müttefiklerinden Faik el-Hassa, Gazneli Mahmud'a karşı bir saldırı hazırlığındayken yakalanıp öldürülmüştür. Horasan'da ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmak için Mahmud, kardeşi Nasr'ı Horasan valisi tayin etmiştir. Yıkılmanın eşiğine gelen Sâ mânîler, Karahanlı hükümdarı İlig Nasr b. Ali tarafından son kalesi Buhara'da yenildikten sonra Sâ mânîler fiili olarak son bulmuştur.¹¹⁶ Horasan bölgesi 999 yılının kasım itibaren Mahmud'un hakimiyetini kabul etmiştir. Abbâsî Halifesi Kadir-billâh bu durumu tescil ederek, Gazneli Mahmud'a sancak ve hilat göndermiştir.¹¹⁷ Bu süreçten sonra Serahs şehrinde Sâ mânî varlığından söz etmek mümkün değildir.

3.1.2. Serahs'ın Gazneli Hakimiyetine Girişi

Gazneliler, X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hakimiyet kuran Müslüman bir Türk hanedanıdır. Gazneliler adını Afganistan'da bulunan büyük Gazne şehriden almıştır. Büyük bir coğrafyaya hâkim olan Gazneliler bu dönemde Horasan da Nişabur merkezi olarak Belh, Herat, Merv, Serahs gibi önemli şehirleri idareleri altında bulundurmışlardır. Gazneliler'in Horasan bölgesindeki varlığını ilk olarak X.

¹¹⁴ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 218; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 608-609; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 283-285; Frye, *The Cambridge History Of Iran*, s. 158-159.

¹¹⁵ Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 271.

¹¹⁶ Mehmet Dalkılıç, *Sâ mânîler Devleti*, s. 47.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VII, s. 455; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 16; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 481.

yüzyılda görmekteyiz. Sâ mânî Emiri Ahmed b. İsmail tarafından satın alınan¹¹⁸ Türk kökenli bir gulam olan Alptegin, Gazneli Devleti'nin ilk kurucusu olarak bilinir. Alptegin'in ortaya koyduğu siyasi ve askeri başarısı, onun Sâ mânî devleti içerisinde üstlendiği etkin rolden dolayı yükselmesine olanak tanımış ve Horasan bölgesinin ordu komutanı olmasını sağlamıştır.¹¹⁹ Çeşitli sebeplerden dolayı zayıflayan Samaniler iktidarı sarsılmaya başlamıştır. Alptegin ise Sâ mânîlerin güçten düştüğünü görünce bir isyan başlatmış ancak giriştiği bu isyan hareketi Alptegin aleyhine sonuçlanınca Horasan'ı terk etmek zorunda kalmış ve ardından Gazne'ye gitmiştir (961).¹²⁰ Bu dönemde Gazne'de hüküm süren Levikler Hanedanı ile mücadeleye giren Alptegin Gazne'yi ele geçirmiştir (12 Ocak 963).¹²¹ Alptegin'in vefatı sonrasında Gazneliler büyük bir duraklama dönemi yaşamıştır. Bu duraklama dönemi Alptegin'in damadı olan Sebüktegin Gazneliler'in başına geçtiğinde son bulmuştur (977).¹²² Sebüktegin¹²³ hem Sâ mânîlerin Horasan valisi hem de bağımsız bir devlet olan Gazneliler'in hakimi konumundaydı.¹²⁴ Sebüktegin'in askeri gücü ve zekası, oğlu Mahmud'un da Sâ mânîler içinde önemli rol oynamasını sağlamıştır. Sâ mânî Hükümdarı II. Nuh 994 yılında Sebüktegin'e Horasan Emirliği'ni tasdik ederek Nâsırüddîn elkâbını vermiştir.¹²⁵ Nuh, Sebüktegin'i Horasan'a, oğlu Mahmud'u da Nişâbûr'a yönetici olarak tayin etmiştir.¹²⁶ Bu şehirlerin Serahs'a olan yakınlığı ve Serahs'ın Nişabur şehrine bağlı bir yer olduğu göz önünde bulundurulduğunda Serahs şehrinin de Mahmud'un kontrolüne girmesi muhtemeldir. Bu dönemde gerçekleşen Sâ mânîler-Simcûrîler arasında yaşanan mücadelelerde Sebüktegin ve oğlu Mahmud'un Sâ mânîler'in yanına yer aldığı ve Simcûrî tehlikesini bertaraf ettiği bilinmektedir (994). Sâ mânîler yapılan bu mücadeleler

¹¹⁸ İbn Havkal'ın, "10. Asırda İslam Coğrafyası" adlı eserine göre "En makbul köleler Türk ülkelerinden getirilir. Yeryüzünde hiçbir yerin kölesi Türk kölelerine benzemez, kıymetleri, güzellikleri onlara yaklaşılamaz. Birçok Türk gulamının Horasan'da 3000 dinara satıldığını gördüm. Türk cariyeleri de 3000 bin dinara kadar satılır." Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 389.

¹¹⁹ Erdoğan Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 2.

¹²⁰ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 44-45.

¹²¹ Minhâc-i Sirâc el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Terc. Ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015, s.25-26; Erdoğan Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 2; Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 96/191, (2011), 97-116, s. 112.

¹²² Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 27.

¹²³ Sebük Tegin: Gazneli devletinin kurucusu Sebük Tegin'in adının manası "sevilen tigin" olduğu düşünülmektedir. X. yüzyılın II. çeyreğinde Barshan da doğduğu ve Karluk boyundan olduğu bilinmektedir. Bkz. Erdoğan Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 262-263, s. 262.

¹²⁴ Merçil, "Sebük Tegin", s. 262.

¹²⁵ Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", s. 191.

¹²⁶ Fahrettin Coşkun, "Gazneliler Döneminde Nesir", *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV/13, (Ankara 2004), 44-54, s.46; Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2013, s. 87.

sonrasında zayıflasa da Sebüktegin ve Mahmud büyük bir güç kazanmıştır.¹²⁷ II. Nuh'un 997 yılında vefatından sonra yerine geçen II. Mansur Horasan valisi olan Mahmud'un gücünden rahatsızlık duyduğu için onun buradaki görevine son vermek istemiştir. Mahmud'un bu denli güçlenmesi aslında Sâmânî merkezi otoritenin de zayıflaması anlamı taşıyordu. Çünkü Sebüktegin zamanından başlayarak Mahmud'a kadar geçen süreçte Horasan, Sâmânî valisi olan Gaznelilerin fiili olarak iktidarı altına girmiştir. Birçok Horasan şehri gibi Serahs da bu süreçte Sebüktegin ve oğlu Mahmud tarafından yönetilen ve iktidarının kabul edildiği şehirlerden birisi olmuştur. Mansur iktidarında ise bu güç ortadan kaldırılmak istenmiştir. Yaşanan siyasi mücadeleleri Sâmânî başlığı altında değerlendirdik. 999 yılından sonra Horasan'ın tek hâkimi olarak Gazneli Mahmud'un olduğunu söyleyebiliriz.

3.2. XI. Yüzyılda Serahs

3.2.1. Gaznelilerin Serahs'taki Hakimiyetinin Devamı

999 yılında Gazneliler ve Karahanlılar'ın oluşturduğu ittifak önce Sâmânîleri Horasan'dan sonra ise Mâverâünnehr bölgesinden atmıştır.¹²⁸ Sultan Mahmud, I. Mansur'a bir mektup yazarak Horasan bölgesinin artık kendi toprakları olduğu bildirmiş, I. Mansur da bu durumu kabul etmiştir. Bu durum Sultan Mahmud'un bütün Horasan'a dolayısıyla Serahs'a da hâkim olduğunun bir kanıtı niteliğindedir.¹²⁹ Bu durumu Abbâsî Halifesi Kadir-billâh bu durumu tescil ederek, Gazneli Mahmud'a sancak ve hilat göndermiştir.¹³⁰ Gazneli Mahmud bu süreçten sonra sınırlarını genişletmek amacı ile Karahanlı hükümdarı İlek Han ile anlaşma yaparak kuzey sınırlarını koruma altına almak istemiştir. Yapılan bu antlaşmadan sonra Sultan Mahmud gözünü Hindistan'a dikmiştir.¹³¹ 1006 yılında Gazne'den yola çıkan Sultan Mahmud, Multan'a varmıştır. Multan'ı fetheden¹³² Sultan Mahmud Horasan'dan gelen bir

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, s. 419; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 280-281.

¹²⁸ Ömer Diler, *Islamic Mints İslam Darp Yerleri*, II, İstanbul 2009, s. 1305.

¹²⁹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 39; Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)*, s. 88.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, s. 453; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 16; Merçil, "Gazneliler", s. 481.

¹³¹ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 16; Yusuf Ziya Söylemez, *Gazneliler Döneminde Herat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019, s. 75.

¹³² Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 23.

haber ile sarsılmıştır. Karahanlı Hükümdarı İlek Han antlaşmaya uymamış ve Horasan bölgesine girmiştir. İki koldan Horasan'ın içlerine ilerleyen Karahanlı ordusunun komutanları Subaşı Tegin ve Ca'fer Tegin Herat şehrine kadar ilerlemiştir.¹³³ Karahanlı ordusunun Horasan'ın en güneyine kadar ilerlemiş olması bizi Serahs şehrinin zaptının gerçekleşmiş olduğunu düşünmeye sevk etmektedir. Fakat bu süreçte Serahs şehriyle ilgili kaynaklarda bir bilgi verilmemiştir.

Hindistan seferini yarıda bırakan Sultan Mahmud Gazne şehrine ulaşmış ve ordusunu düzenleyip Horasan'a doğru yola çıkmıştır. Sultan Mahmud'un Horasan'a geldiğini duyan Ca'fer Tegin ve Subaşı Tegin bulundukları yerlerden kaçmışlardır.¹³⁴ Sultan Mahmud giriştiği bu mücadeleler sonucunda Horasan'ı, Karahanlı mevcudiyetinden temizlemiş ve Karahanlılar Mâverâünnehr bölgesine geri çekilmişlerdir. İbnü'l Esir, Gazneli-Karahanlı mücadelelerini şu şekilde nakletmiştir:

“Yemînü'd-devle Horasan'ı ele geçirince İlig Han'da Maverünnehir'e hâkim olmuştu. Sultan Mahmûd İlig Han'a elçi gönderip Mâverâünnehr'e hâkimiyetine muvafakat etmiş, ayrıca kızıyla evlenmiş ve böylece iki taraf arasında akrabalık ve anlaşma sağlanmıştır. Ancak İlig Han Yemînü'd-devle Mûltan'a (397\1006-1007) gidince İlig Han bunu fırsat bildi ve ordusunun başkumandanı Sübaşı Tegin'i aynı sene büyük bir orduyla Horasan'a kardeşi Ca'fer Tegin'i de birkaç kumandanla Belh'e gönderdi. Yemînü'd-devle Mahmûd, kumandanlarından Arslan Cazib'i Herat'ta görevlendirmiş ve eğer kendisine karşı bir muhalefet olursa ona Gazne'ye gitmesini emretmiştir. Sübaşı Tegin Horasan'a yürüyünce Arslan Cazib emre uyararak Gazne'ye gitmiştir. Yemînü'd-devle Hindistan'dan geri dönmüştür. Bu arada Halaç Türkleri'nden de yardım isteyen Sultan Mahmûd'un ordusu büyümüştür. İlig Han'ın kardeşi Ca'fer Tegin hezimete uğratılmış ve Horasan Yemînü'd-devle'ye teslim olmuştur.”¹³⁵

Bu bilgiye dayanarak Serahs şehrinin tekrardan Gazneli hakimiyetine geçtiğini düşünebiliriz. 1020 yılında Karahanlılar'ın taht kavgaları dönemin hem politikasını hem de taraflarını belirlemiştir. Karahanlı hükümdarı Kadir Han, kardeşi Ali Tegin tarafından

¹³³Yusuf Ziya Söylemez, *Gazneliler Döneminde Herat*, s. 78.

¹³⁴Erdoğan Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî” *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 364.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, s. 487-488.

tahttan indirilmek istenmiştir.¹³⁶ Ali Tegin'in kardeşi Kadir Han'ı tahttan indirmek için desteğe ihtiyaç duymaktadır. Aradığı desteği de XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Cend şehrine yerleşen Selçuklulardan bulmuştur. Selçuklu Beyi Arslan Yabgu'nun desteğini alan Ali Tigin'in, Buhara'ya kadar ilerlemesi Kadir Han ile Sultan Mahmud'u endişelendirmiştir. İki taraf arasında yaşanan mücadelelerde Ali Tegin ve Arslan Yabgu'nun çöle sürüldüğü bilinmektedir.¹³⁷ Kadir Han'ın bölgede giderek genişleyen Selçuklu varlığının durumunu Sultan Mahmud'a iletmesi, Mahmud'u tedirginliğe düşürmüş ve bu durumu ortadan kaldıracı bir çare aramaya sevk etmiştir. Bunun neticesinde Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'yu yanına çağırarak anlaşmak istediğini bildirmiştir.¹³⁸ Yapılan görüşmede Arslan Yabgu'nun sahip olduğu askeri güç Sultan Mahmud'u korkutmuş ve sonucunda Arslan Yabgu bir hile ile Kalincar Kalesi'ne hapsedilmiştir. Sultan Mahmud'un bu hareketinden sonra Selçuklu-Gazneli mücadeleleri 1025 yılında başlamış ve Gaznelilerin tarih sahnesinden çekilmesine kadar da devam etmiştir.

Gazneli yönetiminde Horasan bölgesi büyük bir gelişim yaşamıştır. Yapılan kervansaraylar, ribatlar ve imar politikaları bu dönemde Horasan'da ekonomik, sosyal ve eğitim hayatının canlanmasını sağlamıştır. Örneğin; Serahs ve Meşhed şehirleri arasında yer alan Ribât-ı Mahî bunlardan biridir. Türk mimari anlayışıyla yapılan bu Ribat içerisinde birçok şey barındırdığı gibi aynı zamanda bir eğitim merkezi olarak kullanılmıştır.¹³⁹

3.2.2. Selçuklu-Gazneli Mücadeleleri ve Serahs'ın Selçuklular Hakimiyetine Girişi

Selçukluların Horasan ile ve dolayısıyla da Serahs ile bağlantısını iki dönemde ele alabiliriz. Bu dönemlerden ilki Arslan Yabgu ve etrafındaki Selçukluların Horasan'a girdiği, ikincisi ise Musa Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı Beyler'in yeni bir yurt arayışı ile Horasan'a girdiği dönemdir. Gazneli-Selçuklu münasebeti bilindiği üzere Arslan Yabgu'nun Mahmud tarafından çağırılması ile olmuştur. Bu çağırışı olumlu bulan Arslan Yabgu Semerkant'a

¹³⁶ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 52-56.

¹³⁷ Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, (Trc. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 273-275.

¹³⁸ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 34-35; Gülseri Okudan, *Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2020, s. 36.

¹³⁹ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 55-56; Okudan, *Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, s. 81.

gitmiştir.¹⁴⁰ Bu görüşme Mirhand tarafından şu şekilde aktarılmıştır; “Biz sürekli olarak Hindistan’a gaza amacıyla seferlere gidiyoruz. Birçok İslâm ülkelerinden gelen gönüllüler, bizimle birlikte bu seferlere katılıyorlar. Fakat Müslüman olan sizler bu gazalara niçin katılmıyorsunuz? Bütün bu konuları görüşmek ve dostluk kurmak üzere sizi sarayıma davet ediyorum, geldiğiniz takdirde size layık olduğunuz unvanlarla, lütuf ihsanlarda bulunulacaktır.”¹⁴¹ Görüşmede Mahmud, Arslan Yabgu’nun gücünü görmek için ihtiyaç halinde kaç asker toplayabileceğini sormuştur. Arslan Yabgu ise şu şekilde yanıt vermiştir; Silahlarından bir yay alan Arslan Yabgu, içkinin ve gençliğin verdiği gururla;

“Bu yayı kendi kabileme gönderirsem, 30.000 kişi derhal atlanırlar. Sultan Mahmûd tekrar sordu: Daha fazlasına ihtiyacım olursa? Arslan Yabgu bu defa bir ok alır, Sultana doğru atar ve Bu oku kabileme gönderdiğim her zaman 10.000 kişi daha gelirler.” dedi. Sultan aynı soruyu sormaya devam etti ve nihayetinde Arslan Yabgu bir yay ve üç ok ile 100.000 atlı celb edebileceğini taahhüt etti.”

Sultan Mahmud, Arslan Yabgu’nun bu denli gücünün olmasını tehlikeli bulacak ki kendisini Kalıncar Kalesi’ne hapsedtirmiştir (1025).¹⁴² Bu süreçten sonra Arslan Yabgu’ya bağlı Oğuz grubu ve onların reisleri olan Kızıl, Boga, Yağmur, Göktaş ve Nasoğlu Sultan Mahmud’a haber yollamış ve ona itaatlerini sunmuşlardır. Bunun üzerine Sultan Mahmud komutanı Arslan Cazib’i dinlemeyerek bu Türkmenleri Horasan’da bulunan Serahs, Ferâve ve Bâverd şehirlerine yerleştirmiştir.¹⁴³ İşte ilk Selçuklu grubunun Serahs ile bağlantısını burada görmekteyiz. Ancak aşağıda detaylarına değindiğimiz sebeplerden dolayı bu yerleşim kalıcı olmamıştır. Serahs ve çevresini yurt edinen Türkmenlerin sayıları kuzeyden gelen göçlerle artmış ve artan nüfus beraberinde yer sıkıntısı ve açlığı tetiklemiştir. Zor durumda kalan Türkmenler Serahs’ın yerli halkının canına ve malına kastetmiştir. Bu durumu öğrenen Sultan Mahmud 1029 yılında büyük bir ordu ile Türkmenlerin üstüne gidip Serahs ve çevresinden uzaklaştırarak onları dağlara sürmüştür. Yaşanan bu olay, yaklaşık 4000

¹⁴⁰ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK, Ankara 1995, s. 20-21.

¹⁴¹ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu’s Safa fi Sîreti’l Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Trc. ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015, s. 32-33. Fadime Kalemkaş, *Büyük Selçuklu-Gazneli İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2019, s. 30.

¹⁴² Mîrhând, *Ravzatu’s Safa fi Sîreti’l Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, s. 33.

¹⁴³ Faruk Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, s. 366; Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 64.

Türkmen'in ölümüyle sonuçlanmıştır.¹⁴⁴ Türkmenlerin tekrardan bu şehirlere geri dönmesi 1030 yılında Sultan Mahmud'un vefatı üzerine¹⁴⁵ oğlu Mesud'un çağrısıyla olmuştur. Mesud, Gazneli tahtında yaşanan mücadelelerden dolayı Türkmenlerin desteğine başvurmuştur. Bu sebeple Türkmenleri Horasan'a davet etmiştir.¹⁴⁶ Tekrardan Serahs ve çevre şehirlere yerleşen Türkmenleri kontrol altında tutabilmek amacıyla Sultan Mesud, Emir Taşferrâş'ı görevlendirmiştir. Taşferrâş'ın sert tutumu ve Yağmur'un da içinde bulunduğu elli kadar Türkmen reisini öldürmesi¹⁴⁷ sonucunda Türkmenler Horasan'ın Serahs başta olmak üzere birçok şehrinde isyan çıkardığı bilinmektedir (1033). Çıkan bu isyanda Emir Taşferrâş öldürülmüş ve Gazneli ordusu yenilgi almıştır. Sultan Mesud'un (3 Ekim 1034) tarihinde ordusuyla birlikte Büst'e ulaştığında Türkmenlerin Serahs, Merv, Bâverd ve Bâdgis'te karışıklıklar çıkardığını öğrenmiştir. Sultan Mesud Serahs'a yola çıkmış ve isyanı bastırmak amacı ile kurmaylarıyla görüşmeler yapmıştır. Yapılan bu görüşmelerde durumun vahim olduğunu gören Mesud, Merv Valisi Anûş Tegin'in buradaki isyanı bastırması haberini alınca sevinmiştir. Bu haber üzerine Mesud Serahs'tan Nişabur'a geçmiştir. Horasan bölgesini kısmi olarak kontrol altına alan Mesud buradan ayrılarak Âmul'e geçmiştir.¹⁴⁸ Bu bağlamda iki dönem olarak değerlendirilen Selçuklu-Gazneli mücadelelerinin ilk döneminde Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin Serahs şehrine girdiklerini ve burada yaşadıklarını görmek mümkündür.

Horasan'da yaşanan bu gelişmeler esnasında Selçuklu liderleri Tuğrul ve Çağrı Beyler Ceyhun'un kuzeyinde müttefikleriyle birlikte ikamet etmekteydi. Fakat bu durum uzun sürmemiştir. 1035 yılında Ali Tegin'in vefatı ve Harezmşah Harun'un Sultan Mesud tarafından öldürülmesi Selçuklu beylerini müttefiksiz bırakmıştı. Mâverâünnehr ve Harezm'de yaşam çemberlerinin daralması sebebiyle yeni bir yurt arayışında olan Selçuklular Horasan'a doğru yola çıktılar. Horasan'a doğru yapılan bu göç Selçuklu Devleti'nin kurulmasında bir temel niteliğindedir.¹⁴⁹ Nesâ'ya varan Selçuklu beyleri buradaki Yabgulu Türkmenleri ile birleşerek güç kazanmıştır. Selçuklular'ın Horasan bölgesine yayılması ilk etapta çok önemsizdir. Selçuklular Horasan Valisi Ebû'l-Fazl-ı Sûrî'ye bir mektup göndererek Horasan'a girişlerinin zorunluluktan dolayı olduğu

¹⁴⁴ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 64.

¹⁴⁵ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 35-36.

¹⁴⁶ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 64-65.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, s. 43-44.

¹⁴⁸ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 65-67.

¹⁴⁹ Sümer, "Selçuklular", s. 367.

belirtmişlerdir. Bununla birlikte Nesa ve Ferâve şehirlerinin kendilerine verilmesini talep etmişlerdir.¹⁵⁰ Horasan Valisi Ebû'l-Fazl-ı Sûrî ise Sultan Mesud'a bu durumu bildirerek Selçuklular'ın sadece Nesa ve Ferâve şehirlerine değil Serahs'ın da içinde bulunduğu birçok şehre girdiklerini belirtmiştir.¹⁵¹ Bunun üzerine Sultan Mesud, Hâcib Begtoğdı komutasında 15.000 asker, 2000 saray gulâmı ve Gazneli ordusunda yer alan seçkin fillerle Selçuklular'ın üzerine göndermiştir.¹⁵² Bu durumun haberini alan Selçuklular elçi gönderip itaatlerini sunmuş fakat bir netice alamamıştır.¹⁵³ Selçuklu elçisi ve Begtoğdı'nın arasında geçen bu konuşmayı Mîrhând şu şekilde kaleme almıştır; “*Biz sendeyiz ve itaat üzereyiz. Bizi kabul eder ve bize otlak gösterirseniz, biz bu savaşıardan elimizi çekeriz, kimseye bizden sıkıntı gelmez dediler.*” Beytoğdı ise, elçiyi azarladı ve “*Sizinle benim aramda kılıç vardır. Eğer siz itaat edecekseniz Melik Mesûd'un huzuruna birini gönderin, bu özrü ondan dileyin ve size karşı harekattan vazgeçmem için bana bir nâme getirin. Yoksa asla geri dönmem.*” şeklinde cevap vermiştir.¹⁵⁴ Bununla birlikte ilk olarak Selçuklu öncü birlikleri ile karşılaşan Gazneli ordusu saldırıda bulunmuş 700 civarı Türkmen'in öldürüldüğü bu karşılaşmayı Gazneli ordusu kazanmıştır. Gazneli ordusu ilerleyişine devam etmiş ve asıl savaşın yapıldığı Nesa şehrinde iki taraf tekrardan karşı karşıya gelmiştir. Nesa yapılan bu savaşta Selçuklular büyük bir galibiyet kazanmış Gazneli komutanı Begtoğdı kaçarak hayatını kurtarmıştır. Bu savaşta Selçukluların eline yüksek miktar da para ve silah geçmiştir.¹⁵⁵ Selçuklular, Gazneli Veziri Abdüssamed'e elçi göndererek itaatlerini bildirmiş ve Nesa'da gerçekleşen savaşın onların istekleri olmadığını sadece kendilerini savunduklarını söylemişlerdir. Bu durum üzerine Sultan Mesud, Nesa, Dihistan ve Ferâve şehirlerini Selçuklulara bırakmış, onlara Menşur, Hil'at ve Sancak göndererek buradaki Selçuklu varlığını meşru zemine taşımıştır.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 436-437; Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 67; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 21; Cihan Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 47; Osman Turhan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.94.

¹⁵¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 436-438; Sevil Coşkun, *Büyük Selçuklu-Gazneli Devlet İlişkileri (Târih-i Beyhakî'ye Göre)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s. 59-60.

¹⁵² Cihan Piyadeoğlu, “Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mesud ile Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 43, İstanbul 2007, 1-36, s. 17; Kalemkaş, *Büyük Selçuklu-Gazneli İlişkileri*, s. 40.

¹⁵³ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 68-69.

¹⁵⁴ Mîrhând, *Ravzatu's Safa fi Sîreti'l Enbiyâ ve 'l-Mülûk ve 'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, s. 42-43.

¹⁵⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 449; Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 69.

¹⁵⁶ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 70; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 457.

3.2.3. Serahs Savaşı Sonrasında Bölgedeki Selçuklu Hakimiyeti

Nesa savaşının ardından Selçuklular ile Gazneliler arasında yapılan barış çok uzun sürmemiştir. Göçebe Türkmenler gruplar halinde Selçuklu idaresinde bulunan şehirlere yerleşmeye devam etmişlerdir. Göçebe yaşam tarzını benimseyen Türkmenlerin yerleşik şehir hayatına adapte olmaları kolay olmamakla birlikte Selçukluların da bu göçebe Türkmen gruplarını kontrol etmesi mümkün değildi. Nihayetinde Nesa barışından birkaç ay sonra Selçuklu himayesi altında yaşayan göçebe Türkmenler yaşadıkları şehirlerin dışına çıkarak Serahs, Ferâve ve Cûzcân şehirlerini yağmalamışlar, akınlarını Sistan ve Belh'e kadar sürdürmüşlerdir.¹⁵⁷ Buradaki bilgiden yola çıkarak bahse konu dönemde Serahs'ın hala Gaznelilerin idaresinde olduğu anlaşılmaktadır.

Nesa barışından sonra Sultan Mesud Hindistan Seferine hazırlanmak amacı ile Gazne'ye dönmüştür. Ancak Türkmenlerin yağma hareketlerine başlamaları ve Horasan'da istikrarı büsbütün bozmaları üzerine Sultan Mesud'un Horasan'a büyük bir ordu gönderdiği bilinmektedir. Buna rağmen Selçuklular Gazneli vezirine bir mektup göndererek Nesa Savaşı'ndan sonra verilen toprakların onlara yetmediği yeni gelen Türkmenler ile birlikte yeni topraklara ihtiyaçları olduğunu belirterek Serahs başta olmak üzere Merv ve Bâverd şehirlerinin de onlara verilmesini talep etmişlerdir.¹⁵⁸ Sultan Mesud bu mektubun ardından Selçuklular ile münasebetini tamamıyla kesmiş ve ardından Hindistan seferine çıkmıştır. 1037 yılının sonbaharında Türkmenlerin aralarında Serahs'ın da bulunduğu şehirlerde yeniden yağma hareketlerine başlaması, başka bir Türkmen grubunun da 1038 yılı ilkbaharında Rey şehrini ele geçirmesi Sultan Mesud'u telaşlandırmıştır.¹⁵⁹ Sultan Mesud ordu komutanı Hâcib Sübaşı'yı görevlendirerek Selçukluların üstüne gitmesini emretmiştir (1038). Selçuklular yaklaşan Gazneli ordusunu gördüğünde ağırlıklarını Merv çölüne göndermiş ve yapılacak muhtemel bir savaş için Serahs şehrine geçmişlerdir. Selçuklu liderleri Tuğrul ve Çağrı beylerin buradaki amacı herhangi bir yenilgi durumunda Serahs üzerinden hızlıca Merv'e geçip ağırlıklarını alıp hemen ardından Rey şehrine gitmektir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 10.

¹⁵⁸ Mektubun içeriği hakkında bilgi almak için bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 470; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2011, s.232-233; Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 72.

¹⁵⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 499-500.

¹⁶⁰ Serahs Savaşından önce Gazne'ye gönderilen raporlar aracılığı ile öğrenmekteyiz. Bkz. Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 503-505.

Aslında Selçuklu liderleri Tuğrul ve Çağrı beylerin olası bir muharebenin Serahs'ta yapmak istemeleri büyük bir askeri dehayı da ortaya koymaktadır. Serahs şehrinin stratejik konumu şehirler arası geçişi kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda Serahs'ta yapılacak olası bir savaşın Selçuklular tarafından daha iyi yönetileceği çok açıktır. Hızlı ve az sayıda olan Selçukluların hareket kabiliyetleri Gazneli ordusundan çok daha iyiydi sayıca üstün olan Gazneli ordusunun bu çöl ortamında ordusunun ihtiyaçlarını karşılayamayacağı olası bir durumdu. Bu sebeple Serahs'a giden Selçuklu liderleri çok stratejik ve önemli bir karar vermiştir. Neticede 1 Haziran 1038 yılında iki kuvvet Serahs'ta karşı karşıya gelmiştir. Hâcib Sübaşı komutasındaki Gazneli ordusu Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından komuta edilen Selçuklu ordusuna karşı büyük bir hezimet yaşamıştır. Yaklaşık bir gün süren Serahs Savaşı Selçukluların galibiyetiyle sonuçlanmış, Gazneli komutanı Hâcib Sübaşı ise kaçarak hayatını kurtarmıştır. Selçuklular Gazneliler'e karşı ikinci büyük zaferini almışlardır. Serahs'ın da içinde bulunduğu birçok Horasan şehri bu savaştan sonra Selçuklu hakimiyetine geçmiştir. Fetih hakkı olarak da Selçuklu liderleri bazı şehirleri aralarında pay etmişlerdir. Şehirlerin taksimi şu şekilde gerçekleşmiştir; Çağrı Bey Merv'i, Tuğrul Bey Horasan'ın merkezi Nişabur'u, amcaları Musa Yabgu ise Serahs şehrini hakimiyeti altına almıştır. Bu hareketle Horasan bölgesinin merkezine yerleşen Tuğrul Bey'in Selçuklu Devleti'nin başına geçtiği tahmin edilmektedir.¹⁶¹ Yapılan bu paylaşımın ardından Serahs şehrinin hâkimi olan Musa Yabgu'nun otoritesini yitirdiği ve derecesinin yeğenlerinden geride kaldığı görülmektedir. Bunun yanında halifeden gelen elçilik heyetine Nişabur'da oturan Tuğrul Bey'in cevap vermesinden de anlaşılacağı üzere artık Selçukluların başında onun olduğunu görmekteyiz.¹⁶²

Serahs Savaşının ardından Selçuklular devletleşme adına idari ve siyasi çalışmalar yapmışsa da Gazneliler için Horasan meselesi henüz kapanmamıştır. Sultan Mesud 50.000 savaşçı ve 300'e yakın savaş fili ile kaybettiği Horasan topraklarını almak için Selçukluların üstüne gitmiştir. Bu süreci anlatmadan önce Serahs'ın Selçuklu idaresinde olduğunu bilmek de faydalı olacaktır. Çünkü bundan sonra yapılacak Gazneli-Selçuklu savaşları Serahs şehrinin yakınlarında meydana gelecektir. Sultan Mesud ordusunu öncelikle Huttalân'da yağma yapan Karahanlı hanedanından Böri Tegin'in üstüne göndermiştir. Bu denli büyük bir orduya karşı koyma gibi bir gücü olmayan Böri Tegin geri çekilmiştir. Sultan Mesud,

¹⁶¹ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 74.

¹⁶² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 536; Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, (Trc. Ahmed Ateş), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999, s. 97.

Huttalân'daki yağma hareketlerini bitirdikten sonra tekrardan Selçuklular üzerine yürümüş Belh üzerinden Serahs'a doğru hareket etmiştir. Sultan Mesud'un çıktığı bu seferde Selçuklu idaresinden memnun olmayan askerler Gazneliler'in yanında saf tutmuştur.¹⁶³ Bu sırada Şapurghan'da bulunan Çağrı Bey, Gazneli ordusunu durdurmak için Ulyââbâd'a gelmiş, 6 Nisan 1039 tarihinde Ulyââbâd'da gerçekleşen savaşta Selçuklular hezimete uğramışlar ve çöle çekilmişlerdir.¹⁶⁴ Sultan Mesud'un Serahs'tan hareket ettiği ve yol boyunca ordusuna çok sayıda askerin katıldığı bilinmektedir.¹⁶⁵ Selçukluların elinde bulunan ve Musa Yabgu'nun idaresi altında olan Serahs'a Sultan Mesud'un ordusu ile bu kadar kolay girmesi ve orada konaklaması akıllara Serahs'ın kimin elinde olduğu sorunu getirmektedir. Cevaben bu dönemde yaşanan Gazneli-Selçuklu çekişmeleri Serahs gibi Horasan'daki birçok şehrin el değiştirmesine sahne olmuştur. Sultan Mesud'un Serahs'tan hareketinin hemen ardından Selçuklu liderlerinin Serahs'ta bir araya gelerek Gazneliler ile mücadeleye girişmek mi? Yoksa İran merkezine çekilmek mi? Sorularının getirisi ve götürüsü üzerinde tartışmışlardır.¹⁶⁶ Netice de kalıp Gazneliler ile mücadele etme fikri daha doğru gelmiş ve iki ordu tekrardan Talhâb yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. (28 Haziran 1039) yılında cereyan eden Talhâb Savaşı son derece çetin geçmiştir. Selçuklu ordusu Gaznelilere karşı ikinci büyük mağlubiyetini almıştır. Selçuklular ise savaş bölgesinden çöllere çekilmiştir. Selçukluların aldığı bu ikinci mağlubiyet onların artık bir meydan savaşı değil de eskiden yaptıkları gibi vur kaç taktiği ile mücadele etmelerini zaruri kılmıştır.¹⁶⁷ Sultan Mesud, savaşın ardından Serahs'a çekilmiş ve artık Selçukluların Horasan topraklarına tutunamayacaklarını ön görmüş olsa da Selçuklular'a bağlı olan ufak bir öncü birliğinin Gazneli ordusuna yaptığı vur kaç taktiği ile Gazneliler'e büyük kayıplar verdirmiştir. Serahs şehrinin zorlu koşulları ve Selçukluların ufak saldırılar yapması Sultan Mesud'u tekrardan sulh yapmaya zorlamıştır. Bu durum neticesinde Selçukluların işgal ettiği Merv, Nişabur ve Serahs şehirleri boşaltmalarını istemiştir. Buna karşılık olarak Nesâ, Bâverd ve Ferâve şehirleri Selçukluların elinde kalacaktır.¹⁶⁸ Yapılan bu geçici anlaşma Sultan Mesud'un Selçuklu taraftarlarını öldürmesi ile bitmiştir. Sultan Mesud Horasan'daki Selçuklu hakimiyetine son vermek amacı ile Herat'tan Nişabur'a geçmiştir. Tuğrul Bey'in Nişabur

¹⁶³ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 80-81.

¹⁶⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 535.

¹⁶⁵ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 81.

¹⁶⁶ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 536.

¹⁶⁷ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 81-82.

¹⁶⁸ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 435; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 551; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 71-72; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, s. 304-305.

şehrindeki hakimiyeti bu şekilde bitmiştir.¹⁶⁹ Sultan Mesud Horasan bölgesinde hala var olan Selçuklu mevcudiyetinden rahatsız olduğu için yeni bir sefer hazırlığına başlamıştır. Sefer hazırlığını bitiren Gazneliler'in ilk durağı Serahs olmuştur. Serahs'taki Selçuklu varlığına son vermek isteyen Sultan Mesud Serahs şehrinde küçük bir direnişle karşılaşmıştır. Buradaki direnişi kıran Sultan Mesud şehri ele geçirmiştir.¹⁷⁰ Serahs halkı bu süreçte şehri terk etmiştir sebebi ise Serahs'ta yaşanan büyük kıtlıktır. Sultan Mesud komutanları tarafından uyarılmasına rağmen Selçuklu mevcudiyetine son vermek amacı ile sefere devam etme kararı almıştır. Serahs şehrinden hareket ederek Merv'e geçmiştir. Bu durumu öğrenen Selçuklu liderleri tekrardan bir araya gelmiştir. Tuğrul Bey'in "İran'a muhâceret" düşüncesine karşılık Çağrı Bey ve amcaları Musa Yabgu'nun kalıp savaşma fikri kabul edilmiştir. Bu durum neticesinde Selçuklular Gazneliler ile bir meydan savaşının kazanılmayacağını bildiklerinden çöle çekilmiştir.¹⁷¹ Selçukluları takipte olan Gazneli ordusu kıtlık ve susuzluktan bitap düştüğünü gören Selçuklu liderleri Gazneli ordusunu vur kaç taktiği ile yıpratmış ve kazanmaya yönelik inançlarını kırmıştır. Bununla birlikte bölgedeki su kuyuları ya tahrip edilmiş ya da hayvan leşleri atılarak kullanılmaz hale getirilmiştir. Güneşin kavurduğu çölde Gazneli ordusunun ağırlıkları ile susuz kalması iktidara karşı bir güvensizliğin de başlamasına sebebiyet vermiştir.¹⁷² Sayıları 100.000'i bulan Gazneli ordusu fiziki çöküntü yanında ruhen de çökmüş bir vaziyette Dandanakan Hisarı¹⁷³ yakınlarına ulaşmıştı. Selçuklular ise yaşanan bu durumları göz önüne bulundurduğundan burada bir meydan savaşına girmek istiyordu. Nihayetinde 21 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Hisarı'nda karşı karşıya gelen iki ordu çetin bir mücadele vermişlerdir. Üç gün süren bu zorlu mücadelenin ardından 16.000 süvari birliğine sahip olan Selçuklular 100.000 kişilik yorgun ve inancını kaybetmiş olan Gazneli ordusunu mağlup etmeyi başarmıştır.¹⁷⁴ Sultan Mesud Dandanakan savaşında aldığı yenilgiden sonra 100'e yakın koruması ile kurtulmayı başarsa da çok geçmeden vefat ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte Selçuklular Horasan'ın birçok şehrinin hakimiyetini ele almışlardır. Sultan Tuğrul tekrardan Selçuklu Devleti'nin başına geçmiştir. Devamında ise Horasan toprakları Selçuklu hanedanı arasında şu şekilde paylaşılmıştır; Nişabur merkez olmak üzere fetihlerle ele

¹⁶⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 570-571; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, s. 345-346.

¹⁷⁰ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 436.

¹⁷¹ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 84.

¹⁷² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 482-483.

¹⁷³ Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 456-457; Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 85.

¹⁷⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 585.

geçirilecek olan yeni merkezler Sultan Tuğrul'a, Merv merkezli olarak Serahs ve Belh Çağrı Bey'e, Büst, Herat, İsfizâr ve Sistan Musa Yabgu'ya tahsis edilmiştir.¹⁷⁵ Serahs şehrinin Selçuklu hakimiyetine tam anlamıyla Dandanakan zaferinden sonra geçtiğini söyleyebiliriz.

3.2.3.1. Sultan Tuğrul ve Sultan Alparslan Döneminde Serahs

Dandanakan zaferinin ardından Horasan şehirleri Selçuklu beyleri tarafından paylaşılmıştır. Sultan Tuğrul bu açıdan ortak karar ile Selçuklu Devletinin lideri olarak ön plana çıkmış, 1063 yılına kadar da Selçuklulara liderlik yapmıştır. Devletleşme için çaba gösteren Selçuklular Dandanakan zaferinin ardından Horasan bölgesinin resmi hâkimi olmak için halife Kâim Biemrillâh'a mektup yazarak itaatlerini sunmuşlardır.¹⁷⁶ Bu noktada kendini meşru kılan Selçuklular Horasan bölgesindeki bütün şehirlerin kendilerine bağlanmasını ve merkezi otoritenin kurulmasını istemiştir. Toprak paylaşımında Sultan Tuğrul, Çağrı Bey'e Serahs ve Belh'in de içinde bulunduğu Ceyhun-Gazne arasındaki bölgenin tamamını vermiştir. Fakat Belh şehrinin Gazneli valisi Altuntak'ın elinde olması¹⁷⁷ Selçuklular için Horasan'ın bütünlüğünün bozulması anlamına geliyordu. Bu sebeple Çağrı Bey Belh'i almak için Altuntak'a öncelikle şehri terk etmesini söylemiş fakat bu teklifi kabul edilmeyince bunu kılıç yolu ile çözmek zorunda kalmıştır. Altuntak'a yardım için gelen Sultan Mesud'un oğlu Mevdud¹⁷⁸ burada Çağrı Bey'e karşı koyamamış ve geri çekilmiştir. Bununla birlikte Altuntak Belh şehrini Çağrı Bey'e teslim etmiştir.¹⁷⁹ Yaşanılan bu durumların ardından Selçuklular Horasan'ın hakimiyetini tam anlamıyla eline aldığı görülmektedir. Serahs'ın ise yaşanan bu gelişmelere bakıldığında birçok kez el değiştirse de Dandanakan zaferinin ardından Selçuklu hakimiyetini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Sultan Tuğrul 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde vefat etmiş ve Merv'de, kardeşi Çağrı Bey'in yanına defnedilmiştir.¹⁸⁰ Sultan Tuğrul'un vefatının ardından Selçukluların yeni lideri vezir Amîdülmülk Kündürî'nin de desteklediği Çağrı Bey'in oğlu Süleyman olmuştur.

¹⁷⁵ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 86-87.

¹⁷⁶ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 56; Abdülkerim Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, s. 210.

¹⁷⁷ Mükrimin Halil Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, s. 324-328; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 324.

¹⁷⁸ Erdoğan Merçil, "Mevdûd b. Mes'ûd-i Gaznevî", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 431-432, s. 431; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 45.

¹⁷⁹ Hüseyinî, Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Trk. Çev. Necati Lûgal), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999, s. 9.

¹⁸⁰ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 16.

Diğer Selçuklu emirleri bu durumu kabul etmeyerek Nişabur'da olan Alp Arslan adına hutbe okutmuşlardır. Vezir Amîdûlmülk Kündürî bu durum karşısında çaresiz kalıp Alp Arslan'ın Selçukluların yeni lideri olmasını kabul etmiş ve adına hutbe okutmuştur. Sultan Alp Arslan Nişabur'da ikamet etse de başkenti önce Rey'e, sonra da İsfahan'a taşımıştır.¹⁸¹ Sultan Alp Arslan döneminde Horasan ve dolayısıyla Serahs'ta ne gibi düzenlemelerin yapıldığı fazla bilinmemektedir.¹⁸² Kaynakların bu konuda yetersizliğinden dolayı Sultan Alp Arslan zamanında Serahs'ta ne gibi gelişmelerin yaşandığı bilinmese de Serahs'ın bu dönemde de Selçuklu hakimiyetinde olduğu bilinmektedir.

3.2.3.2. Sultan Melikşah ve Berkyaruk Döneminde Serahs

1072 yılında vefat eden Alp Arslan'ın ardından Selçuklu tahtına oğlu Melikşah geçmiştir. Melikşah döneminde hem iç karışıklıklar hem de dışarıdan gelen saldırılarla Selçuklu Devleti zayıflatılmak istenmiştir. Melikşah zamanında yaşanan bu gelişmeler neticesinde Serahs gibi Horasan'ın birçok şehri tahrip edilmiş ve el değiştirmiştir. Melikşah tahta oturduktan sonra ilk olarak Kirman Meliki olan amcası Kavurd'un Selçuklu tahtını ele geçirmek için başlattığı isyan girişimiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu durum karşısında da Nizâmülmülk'ün tavsiyesine uyarak Nişabur'a (Rey olmalı) geçmiştir. Melikşah bu hamlesiyle hem stratejik bir geçiş noktası olan hem de diğer şehirlere olan yakınlığı sebebiyle buralardaki meliklerle rahat iletişim kurabilmek için Nişabur şehrini tercih etmiştir. Nişabur'a geldikten sonra da amcası Kavurd ile mücadeleye girişmiş ve neticede melik Kavurd yakalanarak öldürülmüştür.¹⁸³ Melikşah, Kavurd isyanı ile uğraşırken başka bir sorunla daha karşı karşıya kalmıştı. Alp Arslan'ın Herat'a gönderdiği Togaşah da burada isyan etmiş ve birçok kişiyi öldürerek şehri de tahrip etmiştir.¹⁸⁴ Bu durum üzerine Herat'a doğru yola çıkan Melikşah, Togaşah'ın çıkardığı isyanı bastırarak onu İsfahan kalesine hapsedmiştir.¹⁸⁵ Selçuklular'ın yaşadığı iç karışıklıklardan istifade eden I. Nasr b. İbrahim önce Tirmiz şehrini zapt etmiş sonra da Belh şehrini kuşatıp ele geçirmiştir (1072). Bu sırada Belh hâkimi Ayaz şehri terk etmiştir.¹⁸⁶ Bu esnada Belh şehrini otoritesini elinde

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 228.

¹⁸² Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 32.

¹⁸³ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 57-58.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 267.

¹⁸⁵ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 35.

¹⁸⁶ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 58.

bulunduran I. Nasr'ın buradan hareket edip Tirmiz'e gitmesini fırsat bilen Ayaz Belh'i tekrardan¹⁸⁷ ele geçirirse de I. Nasr ile olan mücadelesinde mağlup olmuştur. Melikşah ise bu süreçte amcası Kavurd ile girdiği taht mücadelesini Nizamülmülk'ün üstün gayreti ile kazanmıştır. Sonrasında Belh hâkimi Ayaz'ın I. Nasr tarafından öldürüldüğü haberi gelmiştir. Melikşah bu sebeple sefer hazırlıklarına başlamış ve Karahanlılar'ın üzerine yürümüştür. Melikşah, Karahanlılar ile yapılan mücadeleyi kazanıp kardeşi Tekiş'e Belh şehri ve Toharistan'ı iktâ etmiştir.¹⁸⁸ Bu süreçten sonra Serahs'ın da içinde bulunduğu bazı Horasan şehirleri Melikşah-Tekiş mücadelelerine ev sahipliği yapmıştır. Melikşah'ın ordusundan atılan 7 bin Ermeni kökenli askerin Tekiş'in emri ile ona katıldıkları bilinmektedir.¹⁸⁹ Bu katılımlar Tekiş'i askeri anlamda güçlendirmiştir. Tekiş Mervu'r-rûz, Mervu's-şâhcân ve Tirmiz'i ele geçirmeyi başarmıştır. Buradan Nişabur'a yürüyen Tekiş, kardeşi Melikşah'ın büyük bir orduyla üstüne geldiğini öğrenmiş ve Tirmiz'e geri dönmüştür. Melikşah'ın affına sığınan Tekiş, isyanı sonlandırmıştır (1081).¹⁹⁰ 1085 yılına gelindiğinde Melikşah'ın Musul'a gitmesini fırsat bilen Tekiş ikinci bir isyana girişmiştir. İlk olarak Mervu'r-rûz şehrini ele geçiren Tekiş oradan Nişabur'a bağlı olan Serahs Kalesi'ni de kuşatmıştır. Serahs Kalesi'nin düşmesine yakın yapılan bir hamle neticesinde¹⁹¹ Tekiş'in geri çekildiği bilinmektedir. Yaşanan bu gelişmelerden sonra Tekiş'in yakalanmış ve gözlerine mil çekilmek suretiyle Firuzkûh Kalesine hapsedilmiştir.¹⁹² Melikşah döneminde Serahs'ta yaşanan bu olaylar Serahs şehrinin Nişabur'un nahiyesi olarak görüldüğünün de kanıtıdır.

Sultan Melikşah döneminde Horasan'ın durumu için Bundârî¹⁹³ şunları söylemiştir; *“Horasan diyarının şehirleri asayiş ve sükûnet içinde olup yolları emniyetli idi. Horasan'ın etrafı şahnelerle dolu idi. Civarına yerleşen iyi insanlar orasını yurt (vatan) edinmişlerdi.”*

¹⁸⁷İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Meliksah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973, s. 10-11; Osman Turhan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 198-199.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 266; Kafesoğlu, *Sultan Meliksah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 18; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (20. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 199; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 60.

¹⁸⁹Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 43; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 61.

¹⁹⁰ Özgüdenli, *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, s. 175.

¹⁹¹ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 61.

¹⁹² Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 44.

¹⁹³ Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, (*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*), (Çev. Kıvameddin Burslan), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999, s. 233.

Ancak Melikşah'ın 1092 yılında vefatından sonra başlayan taht kavgaları Horasan'ın büyük bir kısmını¹⁹⁴ dolayısıyla Serahs'ı da emniyetsiz bir duruma sokmuştur.

Melikşah'ın ardından Selçuklular'ın yeni sultanı Berkyaruk olmuştur. Berkyaruk döneminde bazı taht kavgaları ve iç isyanlar meydana gelmiştir. Berkyaruk'un amcaları olan Tekiş ve Arslan Argun Selçuklu tahtında hak iddia etmişlerdir. Bilindiği üzere Tekiş kardeşi Sultan Melikşah döneminde de iki defa isyan çıkarmıştır. Bu isyanların ikincisinde Serahs ve birçok Horasan şehrini ele geçirirse de daha sonra gözlerine mil çekilerek hapsedilmiştir. Fakat Berkyaruk Sultan olduktan sonra amcası Tekiş'i yanına almıştır. Fakat çok geçmeden Tutuş'un Tekiş'e yazdığı mektupları ele geçiren Berkyaruk amcasının ihanet içerisinde olduğunu anlamış ve oluşacak bir isyana engel olmak amacıyla Tekiş'i öldürtmüştür.¹⁹⁵ Sultan Berkyaruk'un karşısındaki ikinci taht iddialısı olan Arslan Argun, Sultan Melikşah'ın Bağdat'ta vefatından sonra Horasan'da ki 7 bin gulamın Arslan Argun'un tarafına geçtiği İbnü'l-Esir tarafından kaydedilmiştir.¹⁹⁶ Arslan Argun topladığı bu askerler ile ilk olarak Nişabur'a geçmiştir fakat aradığı desteği bulamamıştır. Buradan hareket ederek Sebzevâr ve Husrevcird gibi yerleri yağmalayıp buradan Merv'e girmiştir. Merv'in şahnesi olan Kodan, Arslan Argun tarafına geçmiş ve ona biat etmiştir. Bu süreçten sonra askeri anlamda güçlenen Arslan Argun, Belh şehrini de ele geçirdikten sonra Sultan Berkyaruk'a haber göndererek Horasan'ın kendisine bırakılmasını istemiştir. Berkyaruk Horasan'da bu durumunlar yaşanırken Amcası Tutuş ve kardeşi Mahmud ile mücadele içerisindeydi. Bu sebeple Arslan Argun'u durdurması için Berkyaruk amcası Börübars'ı Horasan'a göndermiştir.¹⁹⁷ Arslan Argun, Merv'e geçerek buradaki birçok insanı öldürmüş ve şehri tahrip etmiştir. Bunun neticesinde oraya yönelen Börübars ile karşı karşıya gelmiş ve Arslan Argun bu mücadeleden zafer ile ayrılmıştır. Bu galibiyetin ardından Arslan Argun, Sebzevâr, Nişabur, Mervü's-şâhcân ve Serahs'ı ele geçirmiştir. Horasan'ın neredeyse tamamı Arslan Argun'un hakimiyetine geçmiştir. Ancak çok geçmeden bir gulamı tarafından 1097 tarihinde öldürülmüştür. Arslan Argun'un 1095 yılında "el-Melikü'l-

¹⁹⁴ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 64.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 385; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 47.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 402; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, s. 168; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 68.

¹⁹⁷ Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, s. 47; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 68-69; Faruk Sümer, "Arslan Argun", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 399; Osman Gazi Özgüdenli, "Nîsâbur", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 150.

muzaffer mu'izzü'l-islâm Arslan Argun b. Muhammed" lakabıyla sikke bastırması onun Serahs ve birçok Horasan şehrindeki hakimiyetinin kanıtı niteliğindedir.¹⁹⁸

3.2.3.3. Sultan Sencer Döneminden Moğol İstilasına Kadar Kısaca Serahs

Sultan Sencer döneminden bahsetmeden önce bu süreçten sonra yaşanan olayların XII. ve XIII. yüzyılda geçmesinden dolayı bu başlık altında daha özet bilgiler vereceğiz. Sultan Sencer'in melik olarak Horasan bölgesini idaresinde bulundurduğu dönem bu bölgenin ve dolayısıyla Serahs'ın da altın çağı olduğunu bilinmektedir. Serahs bu dönemde ekonomik ve mimari anlamda büyük bir gelişim göstermiştir. Serahs şehrini güçlendirmek adına bu dönemde pişmiş tuğladan yeni bir sur yapıldığı bilinmektedir.¹⁹⁹ Sultan Sencer'in son dönemlerinde Horasan'ın birçok şehrinde ve Serahs'ta merkezi otoritenin sarsılması neticesinde buhran dönemi yaşanmıştır. Sultan Sencer'in Karahıtaylar ile yaptığı Katvan Savaşı'nı (1141) kaybetmesi ve Selçukluların güçten düşmesi, dönemin diğer bir gücü olan Harezmşah Atsız'ın Horasan'a girmesine yol açmıştır. Atsız'ın ilk işgal ettiği şehir stratejik açıdan büyük öneme sahip olan Serahs olmuştur. Serahs şehri Atsız'a direnmeden teslim olduğu bilinmektedir. Buradan başkent Merv'e hareket eden Atsız, şehri yağmalayarak Sultan Sencer'in hazinesine de el koymuştur. Sultan Sencer o sıralarda bulunduğu Belh şehrinde Atsız'ı tehdit etmiş ve başkent Merv'den uzaklaştırmıştır.²⁰⁰ Sultan Sencer dönemindeki bir diğer tehdit ise kendisine bağlılık bildiren Oğuzlar olmuştur. Oğuzlar ilk olarak Belh civarında ikamet etmiş ve buradaki vergi meselesi yüzünden çıkan karışıklıkları durdurmak için Sultan Sencer, Oğuzlar üzerine bir ordu göndermiştir. Oğuzlar, Selçuklu ordusu ile girdiği mücadeleyi kazanmış ve Sultan Sencer'i esir almıştır. Horasan'ın kaderi bu hamle ile değişerek Oğuzların himayesi altına girmiştir. Oğuz beyleri Horasan topraklarını paylaşmış ve Serahs Melik Dinar'ın himayesine girmiştir.²⁰¹ Sultan Sencer'in 1157 ölümünden sonra Serahs Oğuzların elinde kalmış ve sonrasında Oğuzlar ile Harezmşahların bir dizi mücadeleye girmiştir. 1173 yılında Harezmşah hükümdarı Sultan Şah, Horasan'a girmeye karar vererek doğrudan Serahs'a hareket etmiştir. Harezmşahların üzerine geldiğini haber alan Melik Dinar şehri terk ederek canını zor kurtarmıştır. Bu durum

¹⁹⁸ Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke*, Baha Matbaası, İstanbul 1973, s. 6.

¹⁹⁹ Ruslan Muradov, "Architects of Serakhs", s. 77-78.

²⁰⁰ Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), (Çev. Kıvameddin Burslan), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999, s. 251-252; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 80.

²⁰¹ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 420.

üzerine Serahs ve Tus şehirlerinin Harezmsah idaresine girdiği görülmektedir.²⁰² XIII. yüzyıla girildiğinde Horasan'ın idaresinin Harezmsahların elinde olduğu bilinmektedir. Bu sıralarda ise doğuda yükselen yeni bir güç olarak ortaya çıkan Moğollar, sahip oldukları toprakları genişleterek Harezmsahlar ile sınırdaş olmuşlardı. Ancak 1218 senesinde Harezmsahların Otrar valisi İnalıcık'ın bir Moğol kervanına saldırması, bölgenin kaderini değiştirecek bir dizi olayın yaşanmasına yol açmış ve Moğolların yüzünü Harezmsahlar üzerine çevirmesine sebep olmuştur. Moğollar büyük bir ordu ile buraya gelip tarihte Otrar Faciası olarak anılan büyük Moğol istilasına başlamıştır. Bu istilanın sonuçları Horasan bölgesi için çok ağır olmuş Serahs ve birçok Horasan şehri yanıp kül olmuştur.²⁰³ Serahs şehri ise bu süreçten sonra bir daha eski ihtişamına kavuşamamıştır.

²⁰² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013, s. 266-267.

²⁰³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 164.

4. SERAHS'TA SOSYAL, DİNİ, İLMİ VE İKTİSADİ HAYAT

4.1. Serahs'ta Sosyal Hayat

Sosyal yaşamın insan hayatı açısından çok önemli bir yeri vardır. Birlik ve beraberliğin yaşandığı bir toplum gelişmeye ve güç kazanmaya elverişlidir. İnsan hayatı için sosyal hayat fiziki olduğu kadar psikolojik açıdan da önemlidir. Birlikte yaşam süren insanların sosyalleşmeleri bir bakıma zorunluluk durumu olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu zorundahlıkların en önemlileri beslenme, barınma ve korunma olarak ifade sıralanabilir. İbn Haldun, sosyalleşmenin insan hayatının gelişmesindeki en önemli faktör olarak görmüştür.²⁰⁴ Nitekim birçok şehrin çok eski tarihlerden beri varlığını koruyup günümüze kadar varlık göstermesi sosyal hayatın hareketliliğinden kaynaklanmaktadır. Horasan coğrafyasının birçok şehrinde olduğu gibi Serahs şehrinde de sosyal hayatın oldukça hareketli olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sebebi ise Horasan coğrafyasının İslamiyet'ten önce ve sonra olmak üzere birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olması ve bu süreçte büyük göç dalgalarının yaşanması etken bir sebeptir. İlk olarak Serahs şehrinin sosyal hayatının oluşumunu Sasaniler döneminde görmekteyiz. Sasaniler dört yüz yıl boyunca Horasan coğrafyasında hüküm sürmüştür. Bu sebeple Horasan coğrafyasında daha çok Pers ve kısmen de Türk sosyo-kültürel varlığından söz etmek mümkündür. Nitekim Müslüman Araplar Horasan'a girdiğinde bu bölgede yaşayan insanların umumiyetle Farslardan ve Türklerden oluştuğunu görmüşlerdi.²⁰⁵ Sasaniler döneminde Serahs şehrini ve bu şehrin içerisinde yaşayan halkı Merzüban adlı idareciler yönetiyordu. Serahs'ta bulunan bazı köylerin isimleri Pers kültürünün İslam fethinden sonra da devam ettiğinin kanıtı niteliğindedir. Buna örnek verecek olursak Yâkût el-Hamevî'nin aktardığı Serahs'a bağlı olan Âcingân köyünün ismini Acem halkı Âcinkân olarak telaffuz etmesidir.²⁰⁶ Yine Yâkût el-Hamevî'nin eserinde bahsettiği Bâlûcûzecân²⁰⁷ adlı yerleşkenin Serahs'a ait olduğunu vurgulamıştır. Bâlûcûzecân bu noktada akıllara antik İran halklarından olan Horasan'ın güneyinde yaşayan Belucilerin bir yerleşkesi gibi gözükse de kaynaklarda bu durumla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.²⁰⁸ Özellikle Serahs ve Merv şehri arasında kalan yerleşkeler

²⁰⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Arslan Tekin), I, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 273.

²⁰⁵ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 428.

²⁰⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 104.

²⁰⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 329.

²⁰⁸ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 429.

adlarını korumuş olup bu bölgenin daha çok Farsça adlara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Horasan'daki Sasani dönemine dair sosyal yapı dikey ve yatay olarak biçimlenmiş olması yönünden kişinin toplum içerisindeki yerini yükseltmesini kolay hale getirmiştir. Sasaniler döneminde Horasan'da sosyal yapıyı aile, klan, kabileler ve aristokrasi oluşturuyordu. Sınıfsal yapıyı ise köleler, hizmetçiler, asiller, din adamları ve bürokratlar oluşturuyordu.²⁰⁹ Horasan bölgesinde Sasani mevcudiyeti sürerken bu bölgeye bazı Türk boylarının geldiği de bilinmektedir. Bunlardan en önemlisi ise Akhunlar'dır. Akhunların Sasanilerle bu bölgede mücadeleleri olmuştur²¹⁰ ve bazı şehirlerde Türkler'in çoğunluğundan bahsetmek mümkündür. Dolayısıyla Müslüman Arapların Horasan'ı fethinden önce burada Türklerin de yaşadığı bilinmektedir. Nitekim bazı İslami kaynakların Horasan'ın fethi esnasında Müslüman Arapların karşılaştıkları Türklerden söz etmektedir. Bu durumla ilgili olarak Serahs'ın fethi sırasında Abdullah b. Amir'in görevlendirdiği öncü birliklerin başında bulunan Ahnef b. Kays'ın, Herat şehrinde Akhunlar ile karşılaştığı İslami kaynaklarda belirtilmiştir.²¹¹ Aynı zamanda Serahs ve Merv arasında yaşayan Türklerin de olduğu ve mücadelelere girişildiği bilinmektedir.²¹² Türklerin Horasan coğrafyasındaki sosyal varlığı Fars kültüründen çok da uzak değildir. Çünkü Fars sosyal yaşamında olduğu gibi Türklerde de kabile hayatının şekillendirdiği bir tarz benimsenmiştir.

Hız. Ömer döneminde başlayıp doğrudan Horasan odaklı olan fetih hareketleri Emeviler zamanında son bulmuş, bu fetih hareketleri neticesinde Horasan coğrafyası tamamen Arapların hakimiyeti altına girmiştir. Bölgeye hükmeden Müslüman Araplar, buradaki Pers siyasi hakimiyetine son vermekle kalmamış aynı zamanda sosyal hayatın büyük oranda değişmesine de sebep olmuştur. Hatta hem bölgedeki Arap hakimiyetini güçlendirmek hem de nüfus yapısını ve buna bağlı olarak da sosyal hayatı değiştirmek maksadıyla Araplar tarafından bilinçli bir politika izlenmiştir. Serahs'ın da dahil olduğu birçok Horasan şehrine Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'nin valiliği esnasındaki büyük iskân hareketi de bunu desteklemektedir. El-Harisî bu sırada 50.000 kişilik büyük bir askeri birliği aileleri ile birlikte bu bölgelere yerleştirmiştir. Belazurî'nin kayıtlarına göre Araplar özellikle daha

²⁰⁹ Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 31.

²¹⁰ Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, 467-474, s. 469.

²¹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, (Thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî), Tahrân 2000, s. 403; Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 430.

²¹² Sebahattin Samur, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimname*, IX/3, (2005), 89-104, s. 96.

verimli arazilerin yer aldığı Merv Nehri çevresine yerleştirilmiştir.²¹³ Buna rağmen Horasan'ın fethi ile birlikte önceden beri süregelen sosyo-kültürel hayat tamamen değişmemiştir. Serahs ve Merv arasındaki birçok yerleşkede Fars kültürünün devam ettiği bilinmektedir. İslamiyet'in Horasan topraklarına gelmesiyle sosyal hayata bazı değişiklikler olmuştur. Eski sınıfsal nizam ve akraba evliliği ortadan kaldırılmıştır.²¹⁴ Akraba evliliğinin ortadan kaldırılması, Horasan'da hem sosyo-kültürel anlamda hem de nüfus anlamında büyük bir karışım meydana getirmiştir. Aynı zamanda bu değişiklikleri denetlemek ve uygulamak maksadı ile şehirlere kadılar tayin edilmiştir.²¹⁵ Bu devrim eski yapıyı ve kabile hayatını yeniden şekillendirmiştir.²¹⁶ Emeviler'in sosyal yaşamda ikinci sınıf halk olarak gördüğü Arap olmayan Müslümanlara karşı uyguladıkları sert politikalar onların sonunu hazırlamıştır. Toplumsal anlamda geri bırakılan mevâli Abbasîlerin Horasan'ı almasıyla toplum içerisinde olumlu yönde gelişim göstermiştir. Bu bağlamda Horasan coğrafyasına hâkim olan Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular döneminde uygulanan yeni politikalar ve gerçekleşen büyük göçler sayesinde toplumsal bir ivme kazanmıştır. Selçuklular döneminde Horasan'ın birçok şehrinde İslamiyet'in büyük kitlelerce kabul edildiği ve sosyal hayatın da buna göre şekillendiği görülmektedir.²¹⁷ Sosyal hayatı canlandırmak ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile İslamiyet'ten sonra bölgeye hâkim olan güçler birçok kurum inşa etmişlerdir. Bunlar medrese, ribat, hânkâh ve kütüphanelerdir. Bu kurumlar Horasan'ın birçok şehrinin ve dolayısıyla Serahs'ın da sosyal yaşantısının gelişmesinde büyük rol oynamıştır.²¹⁸

4.2. Etnik Yapı ve Dil

Horasan coğrafyası birçok etnik kimliğe asırlardır ev sahipliği yapmıştır. Bunların başında İranlılar ile Türklerin olduğu bilinmektedir. Daha sonraları ise Müslüman Arapların Horasan'a girerek bu bölgede yeni bir etnik kimlik oluşturmuşlardır.²¹⁹ Bunun yanı sıra Horasan'da yaşayan azınlık sayılabilecek belirli gruplarında olduğu bilinmektedir.

²¹³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 587-588.

²¹⁴ Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 32.

²¹⁵ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsım)*, s. 333.

²¹⁶ V.V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuat Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 106-107.

²¹⁷ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 431.

²¹⁸ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 106.

²¹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 38.

Örneklendirecek olursak Kürtler ve Çingeneler'in haricinde²²⁰ Sultan Melikşah'ın ordusunda yer alan Ermeni kökenli askerlerinde bulunduğu kaynaklarda belirtilmiştir.²²¹ Serahs şehrinin etnik yapısının kronolojik şekilde değişim yaşadığını söylemek mümkündür. Bu süreç ilk olarak Sasaniler ile başlamıştır. Sasaniler döneminde Serahs halkının Fars kökenli olduğu bilinmektedir. Bu halk Tazik olarak adlandırılmıştır. Tazik kelimesinin aslında bir etnik kökeni yansıtmadığı, daha çok sosyal yapıyı tarif etmek amacı ile kullanılmıştır. Tazikler, Gazneliler döneminde bir askeri sınıfı da temsil ettiği bilinmektedir.²²² Farmlar dan sonra bölgeye intikal eden Türklerin olduğu bilmekteyiz fakat Türklerin Serahs şehrine girmedikleri daha çok Nişabur ve Herat çevrelerinde yaşadıklarını söyleyebiliriz. Serahs şehrindeki Fars kimliğinin uzun süre var olduğu fakat Müslüman Arapların fethi ile bu durumun tehlikeye girdiğini söylemek mümkündür.²²³ Bu noktada Müslüman Arapların uyguladıkları iskân politikası bölgenin etnik yapısında değişim sağlamıştır. İskân politikası ile gelen ailelerin Merv ve çevresine yerleştirilmiştir. Bu bölgeye gelen kişilerin Mudar'a mensup Temim, Kâys veya Rebia'ya dayanan Bekir b. Vâil kabilelerinin olduğu bilinmektedir. Serahs şehrinde bu kabilelerin hangisinin yaşadığını bilmemekle birlikte, Abbasiler döneminde Ebû Müslim'in Serahs'ı almasına karşı çıkan Rebia taraftarı Seleme el-Harurî'dir. Bu durum akıllara Serahs'taki etnik yapının bir kısmını da Arapların oluşturduğu tahmin edilmektedir.²²⁴

Etnik duruma bağlı olarak Horasan bölgesinde birbirinden farklı dil ve lehçeler vardı fakat ağırlıklı olarak Farsça konuşulduğu bilinmektedir.²²⁵ Horasan'daki bu farklı dil ve lehçelere değinmeden önce Farmlar'dan sonra bölgeye gelen siyasi güçlerden bahsetmek Farsçanın halk tarafından ne denli benimsendiğinin görülmesinde faydalı olacaktır. Bu noktada ilk olarak Farmlar'dan sonra Horasan'a gelen Türklerin zamanla kendi dillerinden uzaklaşarak Farsçadan etkilendiğini söyleyebiliriz.²²⁶ Müslüman Arapların, Horasan'ı fethinden sonra bile Arapçanın Horasan'ın dışında kaldığı ve iç kısımlara tesir edemediğini Serahs ve Merv şehirlerinin adlarından anlaşılmaktadır.²²⁷ X. yüzyıla gelindiğinde Samani hakimiyetinde

²²⁰ Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, s. 235.

²²¹ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 61.

²²² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 540.

²²³ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 429.

²²⁴ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*, s. 390-393; Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 429.

²²⁵ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 101.

²²⁶ Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 32-33.

²²⁷ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 429-430.

olan Horasan’da Farsçanın büyük bir ivme kazandığı bilinmektedir. Bu dönemde Firdevsi’nin Farsça kaleme aldığı Şehnamesi bunun kanıtı niteliğindedir.²²⁸ Öyle ki Selçuklular bölgeye hâkim olduktan sonra saray ve ordu yönetiminde Türkçe konuşulmasına rağmen halkın çoğunluğu farsça konuşmaya devam etmiş ve bu durum Selçuklu hükümdarları tarafından hoş görülmüştür.²²⁹

Farsçanın Horasan coğrafyasındaki şehirlerde farklı konuşulduğu konusunda Mukaddesi şunları nakletmiştir; “El-Ma’denî arkadaşlarından birinin şöyle dediğini işittim”: “Horasan hükümdarlarından birisi vezirine ülkenin belli başlı beş eyaletinden birer kişi getirmelerini emretti. Bunlar bir araya gelince Sicistanlı bir şeyler anlattı. Vezir “Bu savaşta kullanılmaya elverişli bir lehçe” dedi. Sonra Nişaburlu olanı bir şeyler söyledi. Vezir “Bu mahkemede kullanılmaya elverişli bir lehçedir” dedi. Daha sonra Merv’den gelen kişi bir şeyler söyledi. Vezir “Devlet adamlarının kullanabileceği bir lehçe” dedi. Arkasından Belh’li olanı bir şeyler söyledi. Vezir, “Bu yazışmalarda kullanılmaya uygun bir lehçe” dedi. En son olarak Herat’lı olanı konuştu. Vezir, “Bu da kenef dilidir” dedi.” Bu nokta da bazı şehirlerin ağızlarının birbirine yakın olduğu bilinmektedir. Örneklendirecek olursak Nişabur, Tûs ve Nesa’nın ağızlarının birbirine benzediğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde Merv, Ebiverd ve Serahs’ın ağızlarının da birbirine yakın olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.²³⁰ Serahs ve Merv’in dil, lehçe, ağız ve kültürel yönden benzeşmesi oldukça doğaldır. Bazı tarihçilerin Serahs’ı, Merv’in bir beldesi olarak görmesi de bu kapsamda oldukça mantıklıdır. Bu iki durumun sebebinin de bu bölgede yaşayan çok fazla Fars kökenli insanın oluşturduğu kültürel ve etnik kimliğin devamlılığından kaynaklanmaktadır.²³¹

4.3. Dini Hayat

4.3.1. Serahs’taki Dini Unsurlar

Din, insan hayatının içerisinde yer alan beslenme, barınma ve korunma ihtiyacı gibi doğal bir gereksinimdir. Dini sosyal bir müessese kabul edebiliriz. Hemen her toplumda din ile

²²⁸ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, William Clowes & Sons Ltd, London 1962, s. 246.

²²⁹ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 101.

²³⁰ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Takâsîm)*, s. 345; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 101.

²³¹ V. Minorsky, *Hudûdü’l-Âlem*, (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 60; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü’t-Takâsîm)*, s. 325.

bağlantılı olarak gelenek ve göreneklerin oluşmasında fayda sağlamış olup bireylerin davranış biçimlerini oluşturmuştur. Bununla birlikte sosyal düzenin sağlanması, aile ve medeni hukukun oluşmasında büyük bir rol üstlenmiştir. Dinin toplumlar üzerinde yarattığı bu etkiler Horasan coğrafyası üzerinde de uygulanmıştır. Horasan'ın coğrafi olarak avantajlarından mütevellit, yoğun göç alması bölgenin yapısında değişiklikler meydana getirmiştir. Bu değişiklik sadece ekonomik ve kültürel anlamda değişmemiş aynı zamanda bölgede yaşayan insanların dini inançlarını da etkilemiştir.

Horasan bölgesinde dini unsurların fazla ve karmaşık bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum bölgenin çok sayıda göç alması ve ipek yolunun geçiş güzergahı olmasından dolayı kaynaklandığını düşünmekteyiz. Horasan bölgesinde zaman içinde benimsenen dinler şunlardır; Mecûsîlik (Zerdüştlük), Budistler ve Maniheizm bölgenin büyük kısmında inanılan dinlerdir. Bunun haricinde fazla sayıda Yahudi ve az sayıda Hristiyan olduğu bilinmektedir. Müslüman Arapların bölgeyi fethinden sonra ise İslam'ın geniş kitlelerce benimsendiğini görmekteyiz.²³²

Horasan'da en eski dinin Mecûsîlik olduğu ve bu bölgede ortaya çıktığını tam olarak bilinmemekle birlikte genel kanı bu yöndedir.²³³ Mecûsîlik, Zerdüş'tün ortaya koyduğu, eski İran inanç gelenekleriyle oluşan bir dindir.²³⁴ Zerdüş'tün etkin yıllarının M.Ö. 1000-600 arasında olduğu düşünülürse Ahamenişler'in Horasan topraklarına girdiklerinde bu dini kabul etmeleri ve benimsemeleri Mecûsîliğin Horasan'da uzun zamandan beri varlık gösterdiğinin kanıtıdır.²³⁵ Horasan coğrafyasında İslamiyet'ten önce varlık göstermiş bu din İslamiyet'in gelişinden sonrada varlık göstermiştir. X. yüzyılda bölgede yaşayan birçok halkın Mecûsî olması bu durumun kanıtı niteliğindedir. Bu sebeple Horasan'da ve dolayısıyla Serahs şehrinde Mecûsîliğin geniş kitlelerce benimsendiğini söyleyebiliriz.²³⁶ Budizm ise Selçuklular zamanına kadar varlık göstermiş olan bir dindir. Belh ve Toharistan bölgesinde varlık gösterse de İslamiyet'in bölgeye gelişinden sonra etkisini kaybetmiştir. Budizm'in Horasan'da tamamıyla ortadan kalkması sebebi ise medreseler ve bu

²³² Ali Mazahari, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972, s. 149; Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 34.

²³³ Asiye Tıgılı, *Zerdüş't; Hayatı ve Öğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 99; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 160.

²³⁴ Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, 279-284, s. 279.

²³⁵ Arifoğlu, "Din, Horasan'da Dini Yapı ve İslamiyet'in Horasan'a Girişi", s. 84.

²³⁶ Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 34.

medreselerde verilen İslami eğitim olmuştur.²³⁷ Serahs şehri ile ilgili olarak Budizm'in etkisinden bahsetmek kaynakların yetersiz kalması sebebiyle oldukça güçtür.

Horasan bölgesinde semavi olmayan bir diğer din ise Mithra dinidir. Mithra Hindular ve İranlılar tarafından güneş tanrısı ve en büyük tanrı olarak görülmüştür.²³⁸ Mithra M.Ö. XV. yüzyılda Hititler ve Mitanniler arasında yapılan bir barış antlaşmasında çivi yazılı bir tablette isminin geçtiği kaynaklarda belirtilmiştir.²³⁹ Horasan'a hükmeden Ahamenişler döneminde de Mecusilik kadar büyüme de taraftarlarının olduğu bilinmektedir. Fakat Serahs şehrindeki varlığı konusu bir muamma olup kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanılmamıştır. Yine semavi bir din olan Maniheizm ismini kurucusu Mani'den aldığı bilinmektedir. Maniheizm Horasan coğrafyasında Sasaniler döneminde varlık göstermiştir. Bu semavi dinin İran ve Hint dinlerinden türediği Budizm ve Hristiyanlıktan birçok öğeyi de içinde bulundurmıştır.²⁴⁰

Horasan'ın en eski dinleri arasında yer alan Yahudilik ise bölgeye zorunlu bir şekilde göç ettirilmiştir.²⁴¹ Birkaç Yahudi kabilesinin Horasan'a intikal ettiği ve bu kabilelerin M.Ö VI. yüzyılda Nişabur, Belh, Merv ve Herat şehirlerine yerleştiği kaynaklarda belirtilmiştir.²⁴² Müslüman Arapların Belh şehrini ele geçirdikten sonra burada yaşayan Yahudilerin olduğunu görmüşlerdir. Bu noktada Merv'in bir nahiyesi olarak görülen Serahs, Yahudilerin yaşadığı bir şehir olabilir fakat kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Hristiyanlık ise bölgedeki eski dinlerden biri olmuştur. Horasan'ın birçok şehrinde varlık gösteren Hristiyanlar, genellikle Nişabur ve Tûs şehirlerinde yaşamışlardır. Horasan'da varlık gösteren Hristiyanlar Nastûrî mezhebine mensuplardı. Nişabur'da Nâstûrîlerin ibadet ettiği bir kilisenin varlığından da söz edilmekle birlikte Merv ve Herat şehirlerinde piskoposluklar inşa etmişlerdir.²⁴³

²³⁷ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 160.

²³⁸ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, (Çev. Semih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 1998, s. 94-95.

²³⁹ Hayreddin Kızıl, "Mitra'dan "Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *Ekev Akademi Dergisi*, 17/55, (Bahar 2013), s. 115.

²⁴⁰ Challaye, *Dinler Tarihi*, s. 95-96; Arifoğlu, "Din, Horasan'da Dini Yapı ve İslamiyet'in Horasan'a Girişi", s. 85.

²⁴¹ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 28.

²⁴² Maurice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, (Çev. Nezih Uzel), Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 58; Richard Nelson Frye, *The Golden Age of Persia*, London 1988, s. 137-138.

²⁴³ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 377; Wilhem, Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütühâtına Kadar Hristiyanlık", (Çev. Köprülüzade Cemal Bey), I, *Türkiyât Mecmuası*, İstanbul 1925, s. 63.

Arkeolojik bulguların neticesinde Horasan'da, Hristiyanlara ait birçok iz ve eşya olduğu saptanmıştır.²⁴⁴ Nastûrî Hristiyanlarının Serahs yakınlarındaki şehirlerde varlık göstermişlerdir. Fakat Serahs şehri içerisinde yer alıp almadıkları konusunda kaynaklar sessiz kalmıştır.

4.3.2. İslamiyet'in Serahs'a Gelişi ve Mezhepler

Horasan bölgesine gelen ve büyük kitlelerce benimsenmiş olan din İslamiyet'tir. Kozmopolit yapıdaki Horasan'a İslamiyet'in gelmesiyle farklı dinlere mensup olan topluluklar ile çatışmalar yaşanmıştır. Horasan'da yaşayan topluluklar İslamiyet ile yeni tanışmış olsalar da Araplar bölgedeki dinlere hakimlerdi. Hatta Mani ve Zerdüştlüğe inanan Temimi Araplarının olduğu bilinmektedir.²⁴⁵ İslamiyet'in bölgeye yerleşmesi kolay olmuştur. Sebebi ise siyasi anarşi, dinin devlet tekeline girmesi ve idari hoşnutsuzluk İslamiyet'in bölgede varlığını korumasına ve yayılmasına olanak sağlamıştır.²⁴⁶ Bölgeye İslamiyet'in gelişi Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. İlk olarak Müslüman halk şehir merkezlerinde yaşamaktansa dış mahalleleri tercih etmişlerdir.²⁴⁷ Bölgedeki Müslüman nüfusu Hz. Osman döneminde de artmıştır. Hz. Ali ve Muaviye'nin mücadeleleri bölgedeki İslam fetihlerini sekteye uğratmış olsa da Emeviler döneminde fetihler devam etmiştir. Emevi valisi Abdullah b. Amir komutasındaki İslam ordusu bölgedeki Arap hakimiyetini tesis etmiştir.²⁴⁸ Müslümanlık, Emeviler döneminde hızla yayılmıştır. Bu dönemde Samaniler'in atası kabul edilen Belh şehri ileri gelenlerinden Saman Hûda'nın Horasan valisi Esad b. Abdullah'ın dostluğuyla Zerdüştlükten ayrılıp İslamiyet'i kabul etmesi geniş bir yankı uyandırmıştır.²⁴⁹ Bununla birlikte bölgedeki İslamiyet'in daha geniş kitlelerce anlaşılması için dini öğretiler yapılmıştır. Bunlar Fıkıh, Kur'an, Tefsir ve Hadis eğitimleridir. İslamiyet'in halka tebliği için önemli din adamları sahada çalışmalar yapmıştır. Başlıcaları, Hakem b. Ömer, Ebu

²⁴⁴ Piyadeoğlu, Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi, s. 160; Arifoğlu, "Din, Horasan'da Dini Yapı ve İslamiyet'in Horasan'a Girişi", s. 86.

²⁴⁵ Tahir Haremi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, (Haz. Hilmi Ziya), Kanaat Kitabevi, Ankara 1940, s. 248.

²⁴⁶ Arifoğlu, "Din, Horasan'da Dini Yapı ve İslamiyet'in Horasan'a Girişi", s. 86.

²⁴⁷ Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 157-158.

²⁴⁸ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*, s. 203; Belâzüri, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 584-587.

²⁴⁹ Arifoğlu, "Din, Horasan'da Dini Yapı ve İslamiyet'in Horasan'a Girişi", s. 87-88.

Miclez b. Muhammed es-Sedussi, Yahya b. Ömer ve Hasan b. Vakid gibi tebliğciler halka İslamiyet'i anlatmıştır.²⁵⁰

Serahs şehri ise İslamiyet fethinden sonra Müslüman Araplar ile anlaşmaya varmış ve cizye ve haraç ödeyip dini yaşantısında serbest kalmışlardır. Serahs şehri genelinde Mecûsiliğin benimsendiği fakat zaman geçtikçe İslamiyet'in benimsenmesi gibi bir durumda olduğunu ödenen vergilerden anlamaktayız. Fetih'in ilk dönemlerinde Serahs halkı 150 bin dirhem cizye ödemesi kararlaştırılmıştır. Bazı kaynaklarda bu miktarın 1 milyon dirheme kadar vardığını görmekteyiz.²⁵¹ İlerleyen zamanlarda Serahs halkının ödediği vergilerin 500 dirhem gibi bir miktara düştüğü kaynaklarda belirtilmiştir.²⁵² Bu veriler Mecusi olan Serahs halkının belirli bir süreden sonra İslamiyet'i kabulünün bir kanıtı niteliğindedir. Serahs şehrinde ihtida hareketi Abbasiler döneminde yaşandığını söylemek mümkündür. Bu durum Samaniler ve Gazneliler zamanında hız kazanmış olup Selçuklular hakimiyetinde Serahs'ın büyük bir kısmının İslamiyet'i kabul ettiği bilinmektedir.²⁵³

İslamiyet'in Horasan'da geniş kitlelerce benimsenmesinden sonra bölgede, İslamiyet'e bağlı mezheplerin şehir hayatında etkin bir rol oynadığını görmekteyiz. Mukaddesî bölgedeki mezheplerin şu şekilde dağıldığını ifade etmektedir; “Mezheplerine gelince, genel olarak ehl-i sünnettir. Ama Sicistan, Herat, Karûh ve Esterebyân'da Haricîler vardır. Nişabur'da Mûtezilîler vardır, ama ağırlıkta değillerdir; buna karşılık Şiiler ve Kerrâmîler bariz bir şekilde çoğunluktadır. Bölgede ağırlıklı kesim Hanefî'dir. Bundan yalnızca Şaş, İlak, Tûs, Nesâ, Ebiverd, Taraz, Sangâc, Buhârâ civarı, Sinc, Dandanakân, Isfarayin ve Cüveyn istisnadır. Bu şehirlerin tamamında Şafiiler ağırlıktadır ve Şafîi fihhına göre amel ederler. Şafiiler ayrıca Herat, Sicistan, Serahs, Merveyn'de de vardılar ve burada kadı yalnızca iki gruptan (Hanefiler ve Şafiiler) çıkar.”²⁵⁴

Bu durum bize Serahs ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Serahs'ta İslam'ın Sünni kolunun benimsendiği bilinmektedir. Serahs şehri halkının daha çok Hanefilerden ve Şafiilerden oluştuğu ve az sayıda Şii'nin de yaşadığı kaynaklarda açık bir şekilde

²⁵⁰ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsîm)*, s. 302-303.

²⁵¹ Can, “Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum”, s. 430.

²⁵² İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı (el-Mesâlik ve'l-memâlik)*, s. 42; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 402.

²⁵³ Can, “Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum”, s. 431.

²⁵⁴ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsîm)*, s. 333.

belirtilmiştir. Serahs'taki Hanefîler kendilerini el-Arûsiyye, Şafiiler ise el-Ehliyye şeklinde ifade etmişlerdir.²⁵⁵ Serahs'ta farklı mezheplerin olduğu bunlardan en önemlisi de Şia varlığıdır. Hz. Ali ashabından olan ve Sıffin savaşına katıldığı rivayet ile bahsedilen Mus'ab b. Hârice ed-Dab'iyy'in çocukları Serahs şehrine yerleşmiştir. Babalarının Serahs'a geldiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Muhtemelen Sıffin savaşından sonra çocukları Serahs'ın köylerinden Bâlûcûzecân'a yerleşmişlerdir. Serahs'ta bir başka mezhep ise Hâricîlerdir. Şeyban b. Seleme el-Harûrî'nin önderliğinde Serahs şehrinde varlık gösteren Hâricîler, Ebû Müslim el-Horasânî tarafından bertaraf edilmiş ve şehirde isimleri bir daha anılmamıştır.²⁵⁶

4.4. Serahs'ta İnşa Edilen Dini Yapılar

Horasan'ın birçok şehrinde olduğu gibi Serahs şehrinde de birçok dini yapı vardır. Bu dini yapıların başında camiler gelmektedir. Bu yapı sadece dini anlamda ele almak doğru değildir. Örneklendirecek olursak İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren camiler sadece bir dini yapının ötesinde, kazâ mahalli, elçilerin kabul edildiği mekân, ordu karargâhı veya eğitim mahalli gibi birçok faaliyeti barındırmaktadırlar. Fakat medreselerin ortaya çıkışına paralel olarak camilerdeki eğitim faaliyetinin zayıfladığını söyleyebiliriz.²⁵⁷ Horasan'da Selçuklular'ın ilk dönemlerinde yapılan camiler zamanla değişim yaşadığını söylemek mümkündür. Önceleri küçük kubbelerin örttüğü mekânlar olarak bilinen camiler zamanla değişim göstermiş ve daha geniş alana yayılmış büyük kubbeli yapılar olarak inşa edilmiştir.²⁵⁸ Horasan'ın bölgesinde bulunan camilerden biri de Serahs'taki Dandanakan Cami'dir.

4.4.1. Dandanakan Cami

Serahs şehri yakınlarında bulunan Dandanakan cami, Pugaçenkova'ya göre X. yüzyılda inşa edilmiştir.²⁵⁹ Fakat Dandanakan Camisinin tam olarak ne zaman yapıldığıyla ilgili bir bilgi mevcut değildir. Yapı ile ilgili bilinen XI. yüzyılda sonlarında yapının tamiratın yapıldığı ve

²⁵⁵ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsîm)*, s. 347.

²⁵⁶ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 432-433.

²⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Udebâ-İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib*, (Thk. İhsan Abbâs), I, Tahran 1995, s. 382; Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat*, s. 46.

²⁵⁸ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 199.

²⁵⁹ G.A. Pugaçenkova, *İskusstvo Türkmenistana*, Moskova 1967, s. 112

bu yapılan tamiratta Dandanakan Cami'nin büyük oranda fiziksel yapısının da değiştiğidir.²⁶⁰ Yapı Orta Çağ şehirlerinin oluşturulduğu tuğla ile inşa edilmiştir. İç süslemesinin tamamıyla profesyonel bir görüntü içermekle birlikte, Türk süsleme tekniklerinin özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Hat işlemlerinde dini motiflere yer verilmiş olup Kur'an'dan ayetler yazılmıştır.²⁶¹ Dandanakan Cami'nin mihrabında yer alan kitabede, eserim usta adının Ebu Bekr olduğu fakat kitabenin büyük tahrip görmesinden dolayı bilgi verecek durumda değildir.²⁶² Bkz. Dandanakan Camisi'ne ait görsel ek 6'dadır.

4.4.2. Türbeler

İslam coğrafyasında önemli şahsiyetler için yapılmış olan mezar anıtları olarak bilinir. Türbe "kümbet, meşhed, makam, kubbe, ravza" gibi adlarla da bilinmektedir. Bu adlandırma daha çok kişinin makam, mevkii ve mensup olduğu dini ve siyasi zümreyi temsil etmektedir.²⁶³ Horasan'da bulunan türbelerin ise daha çok Gazneli mimarisinin ön plana çıktığını söyleyebiliriz.²⁶⁴ Serahs şehrinde de Ebü'l Fazl, Yartı Kümbet ve Ebu Said türbelerin varlığından söz etmek mümkündür.

4.4.2.1. Ebü'l Fazl (Serahs Baba) Türbesi

Serahs'ta bulunan bu türbe 1023 yılında yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁶⁵ Bu tarih Ebü'l Fazl'ın²⁶⁶ ölüm yılıyla paralellik göstermektedir. Ancak türbe 'nin Ebü'l Fazl'ın ölümünden birkaç sene sonra sevenleri tarafından yapıldığı da kaynaklarda belirtilmiştir.²⁶⁷ Yapının XV.

²⁶⁰ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 145; Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 72.

²⁶¹ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 199.

²⁶² G.A. Pugaçenkova, *İskusstvo Türkmenistana*, Moskova 1967, s. 258.

²⁶³ İsmail Orman, "Türbe", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, 464-466 s. 464.

²⁶⁴ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 208.

²⁶⁵ G.A. Pugaçenkova, *İskusstvo Türkmenistana*, Moskova 1967, s. 124.

²⁶⁶ Ebül Fazl'ın kişiliği konusunda yeterli bilgiye yer ulaşılamadığından bu kişi genellikle El Mabsüt adlı eserin yazarı Serahsî ile karıştırılmaktadır. Yöre halkının "Serahs Baba" olarak tanınan kişinin Ebü'l Fazl Muhammed b. Hasan es-Serahsî olduğunu ve XI. yüzyılda vefat ettiği bilgisi kaynaklarda belirtilmiştir. Bkz: G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Türkmenistana Porı Rabovladeniya i Feodalizma*, Akademiya Nauk, Moskva 1958, s. 276; Tahsin Yazıcı, "Ebu Said-i Ebü'l-Hayr", *DİA*, X, İstanbul 1994, 220-222, s. 220.

²⁶⁷ Türbenin ne zaman yapıldığı ile ilgili farklı bilgiler vardır. Kimi müellifler türbenin XI. yüzyılın sonunda yapıldığı ve bu sebeple Selçuklu mimarisinin bir eseri olduğu kanaatindedir. Bkz. Ara Altun, Orta Çağ Türk

yüzyılda Timurlu Şahruh tarafından tamir ettirildiği bilinmektedir. Ebü'l Fazl türbesi ilk olarak A. Berns tarafından yazılmış ve 1947 yılında YUTAKE'nin yaptığı çalışmalar ile bütün dünyaya tanıtılmıştır. Türbe Serahs'ın eski şehri ve İçkale'nin yanında bulunmaktadır. Kare planlı olan türbenin kubbesinin büyük olduğu bilinmektedir. Türbe süsleme açısından zayıf kalmış sade yapısıyla dikkat çekmektedir. Yapının doğu cephesinde bulunan anıtsal bir taç kapının olduğu ve bu kapıda bazı kitabelerin yer aldığı bilinmektedir. Bulunan iki adet kitabenin XV. yüzyıldan kaldığı ve okunmayacak halde olduğu belirtilmiştir. Kitabeler büyük ihtimal ile türbenin onarımını üstlenen Şahruh zamanında yazıldığı tahmin edilmektedir.²⁶⁸ Bkz. Ebü'l Fazl Türbesine ait görsel ek 7'dedir.

4.4.2.2. Yartı Kümbet

Türbe, Serahs'ın güneydoğusunda bulunmaktadır. Günümüzde harap halde olan Yartı Kümbet 'in²⁶⁹ sadece giriş cephesinin ayakta kaldığı bilinmektedir. Yartı Kümbet 'in inşa tarihini içerisinde bulunan kitabeden öğrenilmiştir. Türbe bu şehirde yaşayan Şeyh Ahmed el Hâdi adına 1098 yılında inşa edildiği kaynaklarda belirtilmiştir.²⁷⁰ Kare planlı olan ve tek kubbesi bulunan Yartı Kümbet'in aynı zamanda gelişmiş Selçuklu mimarisinin önemli eserlerinden biridir yanında küçük ahşaptan yapılmış bir mescit de bulunmaktadır.²⁷¹ Kerpiçle örtülen dış duvarlarının olduğu ve bu duvarların daha sonra ince tuğla örtülmüştür.²⁷² Yartı Kümbet inşasından sonra kapsamlı bir onarım görmediği sadece yıkılmasını engellemek amacı ile ufak tamirat yapılmıştır. Bkz. Yartı Kümbet'ine ait görsel ek 3'tedir.

4.4.2.3. Ebu Said Türbesi

Mimarisinin Anahtarları İçin Bir Özet, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1988, s. 22; Hakkı Önkol, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996, s. 11.

²⁶⁸ Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s. 60-61.

²⁶⁹ Yöre halkının “yarım kubbe” anlamında “Yartı Gümmez” dediği bunun sebebi de türbenin yarısının yıkık vaziyette olduğundan dolayı bu isimle anılmıştır. Türkçe kaynaklarda da aynı neredeyse aynı anlama gelen “Yartı Kümbet” adı ile literatüre geçmiştir. Bkz. Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s. 63.

²⁷⁰ G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya Arhitektury Yujnogo Türkmenistana Porı Rabovladieniya i Feodalizma*, Akademiya Nauk, Moskva 1958, s. 286.

²⁷¹ Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s. 64.

²⁷² Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 209.

Serahs'ta bulunan türbe, Ebu Said²⁷³ için yaptırılmıştır. Türbenin tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Ebu Said'in 1049 yılında vefat ettiğini göz önüne alındığında XI. yüzyılın ortalarından itibaren yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. XIV. yüzyılda kapsamlı bir onarım gören türbe fiziki olarak bazı değişimlere uğramıştır. Taç kapısındaki çini süslemeleri, iç mekândaki nakış ve yazılar yapılan onarımdan sonra eklenmiştir. Türbenin içerisinde yer alan kitabe kûfî yazıda kaleme alınmış olup daha çok dini öğütlere yer verilmiştir. Kübik bir görüntüye sahip olan türbe, kare şeklinde yapılmış olup üzeri tek kubbe ile örtülmüştür.²⁷⁴ Günümüze kadar varlığı sürdürmüş olan Ebu Said türbesi döneminin örnek olarak alınan nadide yapıtlarından birisidir. Bkz. Ebu Said Türbesi'ne ait görsel ek 5'tedir.

4.4.2.4. Lokman Baba Türbesi

Türbe XI. yüzyılda Lokman-ı Serahsî adına yapılmıştır. Ünlü bir fıkıh alimi olan Lokman-ı Serahsî Horasan bölgesinde yaşayan Türklerin İslamiyet'e katılması için birçok çalışma yapmıştır.²⁷⁵ Selçuklu mimarisi ile inşa edilen türbe kare planlı olup daire şeklinde bir kubbe ile örtülmüştür. Türbenin içerisinde bir kitabeye rastlanılmamıştır. Serahs Kalesinin dışında kalan türbe günümüze bir harabe olarak ulaşmıştır.

4.5. İlmî Hayat

Bir bölgenin ilim ve kültür hayatının zenginliği, o bölgenin ekonomisi ile doğrudan ilintilidir. Bu bakımdan Horasan bölgesinin İslamiyet'ten önce veya sonra ekonomik bağlamda zengin bir yapıda olması beraberinde ilim hayatının da gelişmesine sebebiyet vermiştir.²⁷⁶ Bu noktada İslamiyet öncesi ile ilgili olarak net bir bilgiye sahip olmamakla birlikte Horasan'da ilim hayatının İslamiyet ile birlikte geliştiğini söylemek daha doğru olacaktır.

²⁷³ Döneminin önemli mutasavvıflardan olan Ebu Said Fazlullah b. Ebu'l Hayr el Meyhenî, 967 yılında Meana'da doğduğu bilinmektedir. Ebü'l Fazl'ın talebesi olan Ebu Said, Gazneli-Selçuklu mücadeleleri esnasında Tuğrul ve Çağrı beylerin danıştığı bir zat olmuş ve değerli fikirleri ile Selçuklu siyasi hayatına yön verdiği bilinmektedir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 332; Yazıcı, "Ebu Said-i Ebü'l-Hayr", s. 220-222; Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s. 66.

²⁷⁴ Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s. 66.

²⁷⁵ Erhan Yoska, "Hoca Ahmed Yesevi ve Hacı Bektâş-ı Velî Tasavvufunun Türk İslâm Anlayışı Açısından Değerlendirmesi", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11, (Nevşehir 2021), 135-137, s. 137.

²⁷⁶ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 215.

Horasan bölgesinde eğitim ve ilmi faaliyetlerin ilk olarak Emeviler ve Abbasiler döneminde gerçekleştiği bilinmektedir. Bu dönemde daha çok cami ve mescitler aracılığıyla eğitim verilmiştir. İslamiyet'in gelişi ile inşa edilen cami ve mescitler, ibadet mekânı olmalarının yanı sıra bir eğitim merkezi olarak da kabul görmüştür.²⁷⁷ Bunun akabinde verilen eğitim Tâhirîler, Saffarîler, Sâ mânîler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular döneminde kurulan medreseler ile birlikte gelişerek daha kapsamlı bir hal almıştır. Horasan bölgesindeki eğitim özellikle Karahanlılar, Sâ mânîler ve Gazneliler ilim ve kültüre verilen değer ile çok zengin bir yapı oluşturmuş, Selçuklular döneminde kurulan Nizamiye Medreseleri ile eğitim altın çağını yaşamıştır.²⁷⁸ İslamiyet'in Horasan'daki varlığının hemen başında verilen eğitim Kur'an, hadis, fıkıh ve tefsir alanlarında olmuştur. Bunun sebebi ise Horasan'da İslamiyet'i yaymak ve Arapçanın da bölgedeki etkisini artırmak amaçlanmıştır. Horasan'daki ilmi gelişime giriş yapmadan önce Nişabur ve Merv şehirlerinin eğitim konusunda diğer şehirlerden önde olduğunu söylemek mümkündür.²⁷⁹ Nitekim VIII. yüzyıla gelindiğinde Nişabur ve Merv şehirlerine tahsil amacı ile gelenlerin sayısının arttığını söyleyebiliriz.²⁸⁰ Bölgedeki eğitimin gelişimi ilk olarak Tâhirîler (821- 873) döneminde olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde dini eğitimlerin yanı sıra felsefe, astronomi ve müzik alanında eğitimlerinde verildiği bilinmektedir. Tâhirîlerin Merv valisi Mansûr b. Talha bu alanlarda birçok eser vermiştir.²⁸¹ X. yüzyıla gelindiğinde ise Samaniler ve Gazneliler döneminde ilmi gelişimin devam ettiği ve eğitim kurumlarının çoğaldığını söyleyebiliriz. X. yüzyılda cami ve mescitlerin yanı sıra bölgede medreseler sayısı arttırılmış olup, ilaveten hankâhlar ve kütüphaneler inşa edilmiştir. Bu dönemde İbni Sînâ'nın hocası olan Ebû Sehl el-Cürcânî, tıp alanında birçok eser yayınlamıştır.²⁸² XI. yüzyıldan sonra ise Selçuklu hakimiyetindeki Horasan eğitim anlamında altın çağını yaşamıştır. Selçuklular döneminde kurulan Nizamiye Medreseleri, diğer medreselerin aksine daha sistemli olduğunu söyleyebiliriz. Nizamiye Medreselerinin diğer bir kuruluş amacı ise Sünnî düşüncüyü yaymak ve Şii düşüncesine karşı güçlendirmek istenmiştir.²⁸³ Bunun yanı sıra XI. yüzyılda inşa edilen hankâh sayısının iki yüzü aşkın bir sayıda olduğu bilinmektedir. İnşa edilen hankâhların çoğunda içerisinde

²⁷⁷ Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmi Hayat*, s. 39.

²⁷⁸ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 216.

²⁷⁹ Pırlanta, *Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, s. 350.

²⁸⁰ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 172.

²⁸¹ Hasan Kurt, "Tahiriler", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 403-404, s. 403.

²⁸² Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmi Hayat*, s. 42-43.

²⁸³ Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, V, (Ankara 2002), s. 356; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 218.

kütüphaneler ve dershanelerin yapıldığı, bu kapsamda dönemin medreselerine eğitim ve öğretim alanında rakip olduğunu söyleyebiliriz.²⁸⁴

Bu bağlamda Serahs şehri Horasan bölgesindeki birçok şehirle paralel olarak gelişim sağladığı bilinmektedir. Serahs şehrinde inşa edilen İyâzî Medresesi, Ziyâdî Medresesi ve Serre Merd Medresesi bunun bir kanıtıdır.²⁸⁵ Bununla birlikte kurulan hankâh ve kütüphanelerinde olduğu bilinmektedir. Serahs şehrinde ilim anlamında birçok alim yetiştiği ve bu alimler gerek Gazneliler gerekse Selçuklular döneminde devlet içerisinde önemli roller üstlenmişlerdir. Serahs'ta yetişmiş alimler; Ebu'l-Feth Es'ad b. Muhammed b. Ebû Nasr el-Meyhenî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-Serahsî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr es-Sîrezî es-Serahsî, Radiyuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Serahsî ve Ebû Abdullah Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî en-Nüveyrî'dir.

4.5.1. Serahs'ta İnşa Edilen Medreseler

4.5.1.1. İyâzî Medresesi

İyâzî medresesi tam tarihi bilinmemekle birlikte XII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği tahmin edilmektedir. Serahs'ta bulunan medresenin kimin adına inşa edildiği hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, medresenin müderrisi Ebu Nasr Muhammed es-Serahsî el-İyâzî'dir.²⁸⁶ Serahs ehlinden olan İyâzî, fıkıh sahasında kendini yetiştirmiş ve babası ile birlikte hanefî mezhebinin yayılması konusunda mücadele etmiştir. Bu medresede Kur'an, fıkıh ve takvâ alanlarında eğitim veren İyâzî, iyi bir fakih ve vaiz olmasının yanı sıra konuşma diliyle halkın takdirine mazhar olmuştur. Ebu Nasr Muhammed es-Serahsî el-İyâzî'nin, Hâkim es-Semerkindî'den eğitim aldığı²⁸⁷ ve Ebu Muzaffer es-Sem'ânî'den semâ' ettiği bilinmektedir. Ebu Nasr'ın 1138 yılında Serahs'ta vefat etmiş ve İyâzî medresesine defnedilmiştir.

4.5.1.2. Ziyâdî Medresesi

²⁸⁴ Süleyman Uludağ, "Hankâh", DİA, XVI, İstanbul 1997, 42-43, s. 42-43.

²⁸⁵ Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat*, s. 310.

²⁸⁶ Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat*, s. 145.

²⁸⁷ İlyas Üzümlü, "İyâzî, Ebû Nasr", DİA, XXIII, İstanbul 2001, 499, s. 499.

Ziyâdî Medresesinin inşa edildiği tarih XII. yüzyıl gibi gözüktense de bu tarihten önce kurulduğu da tahmin edilmektedir. Serahs ehlinden olan Ebû Muhammed el-Fazl b. Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail ez-Ziyâdî tarafından yapılmış olan medresede dini eğitimlerin verildiği bilinmektedir. Fazl ez-Ziyâdî hacca iki kez hacca gitmiş ve bu hac ziyaretlerinde Bağdat'a giderek el-İsfanânî den eğitim almıştır. Ziyâdî Serahs kadılığı yapmış ve sonrasında bu görevinden ayrılıp kendini ilme vermiştir. Fazl ez-Ziyâdî vefatının ardından Serahs'ta bulunan Ziyâdî medresesine defnedilmiştir.²⁸⁸

4.5.1.3. Serre Merd Medresesi

Serre Merd medresesi XI. yüzyılın sonunda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Serahs'ta bulunan medresenin adı konusunda bazı müellifler tarafından Mermerd olarak bahsetmektedir. Bu medresenin kimin adına yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed es-Serre Merd eş-Şucâî adına yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁸⁹ Dini eğitim veren bu medresenin iki müderrisi bilinmektedir. Bunlar, Ömer b. Ebî'l-Hasan el-Feteyânî ve Ebû Nasr Muhammed eş-Şucâî es-Serahsî'dir. Bu noktada Ebû Nasr Muhammed eş-Şucâî es-Serahsî döneminin en önemli ilim adamlarından olup, Kur'an, hadis ve fıkıh alanında önemli çalışmalar yapmıştır. XII. yüzyılın ortalarında vefat eden es-Serahsî Serre Merd medresesine defnedilmiştir.²⁹⁰

4.5.2. Serahs'ta Yetişmiş Ünlü Alimler

4.5.2.1. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. et-Tayyib b. Mervân es-Serahsî

Serahs ehlinden olan İbnü't-Tayyib es-Serahsî doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin en iyi öğrencilerinden biri olan İbnü't-Tayyib es-Serahsî, Kindî ekolünde en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Eğitim hayatındaki başarısı onu birçok ünlü simanın hocası kılmıştır. Bu öğrencilerin en önemlisi ise Abbasi halifesi Mu'tazîd-Billâh'tır. İbnü't-Tayyib es-Serahsî'nin Mu'tazîd-Billâh ile olan münasebeti ilerleyen zamanlarda da devam

²⁸⁸ Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat*, s. 148.

²⁸⁹ İbnü'l Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, (Çev, Ali Sevim), TTK, Ankara 1989, s. 156.

²⁹⁰ Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat*, s. 146-147.

etmiş birlikte birçok savaşa katılmışlardır. Mu'tazîd-Billâh'ın Abbasi halifesi olması ile İbnü't-Tayyib es-Serahsî'yi nedimi tayin etmiştir. İbnü't-Tayyib es-Serahsî icra ettiği görevi kötüye kullanması neticesinde cezalandırılıp 899 yılında öldürülmüştür.²⁹¹

4.5.2.2. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî

Döneminin en önemli isimlerinden biri olan Serahsî, Şemsü'l-eimme lakabıyla ün salmıştır. Kaynaklarda ne zaman doğduğu ile ilgili bir bilgi bulunmamakla birlikte X. yüzyılda doğduğu tahmin edilmektedir. Eğitimini Buhara'da gören Serahsî Hanefî mezhebine mensuptur. Fıkıh alanında birçok çalışması olup birçok öğrenci yetiştirmiştir. Birçok eseri bulunan Serahsî'nin en önemli eseri el-Mebsût'tur. Eserlerini genellikle Arapça kaleme almış olsa da yer yer Farsça'yı da kullanmıştır. Kaleme aldığı eserlerde Türklerden çok fazla bahsetmesi sebebi ile aslen Türk olduğuna dair çeşitli rivayetler mevcuttur. Hayatının büyük bir kısmını hapiste geçiren ve eserlerinin birçoğunu burada yazan Serahsî, eserlerinde ekonomik ve toplumsal ögelere yer vermiştir. Hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra XI. yüzyılın sonlarında vefat etmiştir.²⁹²

4.5.2.3. Ebû Abdullah Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî en-Nüveyrî

Serahs ehlinde olan bu zat XI. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelmiştir. Eğitimi için Merv şehrinde uzun bir süre yaşamıştır. Merv şehrinde geçirdiği süre zarfında, döneminin hem saygın bir karakteri olmuş hem de Şâfi'î mezhebinin önde gelen imamlarından biri olarak görülmüştür. Ondan eğitim almak birçok insan bulunduğu Merv şehrine gelmiştir. Kaleme aldığı eserlerden en önemlisi el-İmlâ adlı eser olup dönemin fakih ve imamlarına yol göstermiştir. Ebû Abdullah fazlasıyla dindar birisi olarak tanınmıştır. Bunun sebebi ise pirincin yetiştirilmesi için bol suya ihtiyacı olması ve bu pirinci yetiştiren kişinin su çalması ihtimaline karşı pirinç yememiştir. Ebû Abdullah XII. yüzyılın başında vefat etmiştir.²⁹³

²⁹¹ İlhan Kutluer, "İbnü't-Tayyib es-Serahsî", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 230-232, s. 230-232.

²⁹² Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 270-271; Muhammed Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 544-547, s. 544-547.

²⁹³ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 285-286; İbnü'l-Cezvî, XVI, el-Muntazam Fi Tarihi-Mülük Ve'l-Ümem, (Nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1992, s. 69.

4.5.2.4. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr es-Sîrezî es-Serahsî

Serahs ehlinden olan Ebû Hafs Ömer Serahs'ın Şîrez köyünde 1058-59'da dünya ya gelmiştir. Ebû Hafs Ömer, Sem'ânî'den fıkıh dersleri alarak kendini bu alanda geliştirmiştir. Bununla birlikte Serahs'ta Ebu'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd el-Âlevî'den ve birçok önemli şahsiyetten hadis dinlemiştir. Kendini dini anlamda iyi bir şekilde yetiştiren Ebû Hafs Ömer, fakih, araştırmacı ve mütevazî bir kişi olarak kaynaklara kaydedilmiştir. 1136 yılının Ocak ayında Merv şehrinde vefat etmiştir.²⁹⁴

4.5.2.5. Radiyuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Serahsî

Serahs ehlinden olan Radiyuddîn Muhammed'in ne zaman doğduğu ile ilgili bir bilgi olmamakla birlikte XI. yüzyılda dünyaya geldiği kuvvetle muhtemeldir. Hüsameddin Ömer'den fıkıh dersleri alan Radiyuddîn, Nûriyye, Haleviyye ve Hâtuniyye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olan Radiyuddîn, müderrislik yaptığı yıllarda Dımaşk'ta 1149 yılında vefat etmiştir.²⁹⁵

4.5.2.6. Zeyneddîn İsmail el-Hüseynî et-Tabîb

Özellikle tıp konusunda eğitim alan ve bu alanda uzman olan Zeyneddîn İsmail'in ne doğum tarihi ile ilgili ne de nereli olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. XII. yüzyılın başlarında Serahs'ta bulunduğu dair bir bilgi mevcuttur. Felsefe alanında eğitim alan zat yaşadığı dönemde tabip ve filozof olarak bilinmektedir. Melikşah ve Sencer döneminde Herat şehrinde yaşayan tabip ve filozof Edip İsmail adındaki kişinin de bahsi geçen Zeyneddîn İsmail'in olduğu yönünde tahminlerde vardır. Zeyneddîn İsmail'in kaç yılında vefat ettiğine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.²⁹⁶

²⁹⁴ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 275-276.

²⁹⁵ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 278.

²⁹⁶ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 293.

4.6. İktisadi Durum

4.6.1. Tarım

Horasan iklim koşulları ve toprağının verimli olması sebebiyle tarım bölgesi olarak kabul edilmiştir. İran'ın tarım ambarı olarak bilinen Horasan Bölgesi, Eski Çağ'dan itibaren bölgede tarımın varlığından söz etmek mümkündür. Ahamenişler döneminde de tarımın geliştirilerek devam ettirildiği kaynaklarda yer almıştır.²⁹⁷ Horasan bölgesinde yapılan tarım İslam fethinden sonra geliştirilerek büyümüştür. Bu dönemde elde edilen ürünler diğer İslam ülkelerine götürülmüştür.²⁹⁸

Horasan bölgesinde yer alan Serahs şehri ise bölgedeki diğer şehirlerden farklı yöntemler kullanarak tarım yapmaktaydı. Bunun sebebi ise neredeyse Merv'in yarı büyüklüğünde olan Serahs'ın sınırları içerisindeki arazinin büyük bir kısmı çölden oluşuyordu.²⁹⁹ Serahs şehri topraklarının geri kalan kısmı ise toprağı bereketli ve tarıma elverişlidir.³⁰⁰ Serahs'ta yapılan bereketli olmasını, Mukaddesi'nin aktardığı "Serahs, Nişabur'un tahıl ambarıdır" sözünden anlamaktayız. Mukaddesi'nin aktardığı bu bilgi ile her ne kadar Serahs'ın tarım alanı dar olsa da çıkan ürünün bereketli ve kaliteli olduğunu çıkarımını yapmak mümkündür.³⁰¹ Serahs'ta iklimsel şartlara bağlı olarak daha çok kuru tarım yapılmaktadır. Çünkü Serahs şehrinde tarımın yapılması için gerekli olan su ihtiyacı ya yağmurun cömertliğine bağlı olarak ya da Herat'tan gelen nehrin seviyesine bağlıydı. Çünkü Herat'tan akan bu nehir bazı yıllar Serahs'a ulaşmadan bitiyordu. Serahs'ta yaşanan sert iklimden dolayı halk su ihtiyacını kuyulardan karşılayıp, bazen de bu suyu tarım yapmak için kullanmışlardır.³⁰²

²⁹⁷ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 65; Yunus Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2018, s. 24.

²⁹⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 221-239; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 371-385.

²⁹⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 383.

³⁰⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 235.

³⁰¹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsîm)*, s. 324.

³⁰² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 234-235; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 383; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 59; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *The Geographical Part of the Nuzhat al Qulub*, II, (Translated by. G. L. Strange, Printed of the Trustes of the E. J. W. Gibb Memorial), Leyden 1919, s. 155; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2018, s. 32.

4.6.2. Hayvancılık

Horasan bölgesinin bir diğer geçim kaynağı hayvancılıktır. Geniş meralara sahip olan bölge hayvancılık için uygun şartlara sahiptir. Bölgede deve, at, sığır ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Horasan bölgesinde hayvancılığın en önemli ve en yoğun olduğu şehirler Serahs ve Belh'ti.³⁰³

Horasan bölgesinde deve, attan daha değerli bir hayvan olarak görülmektedir. Bunun sebebi ise zorlu iklim şartlarına daha dayanıklı olan develer bahsi geçen coğrafyada daha fazla tercih edilmiştir. Serahs ise deve yetiştiriciliğinin en yoğun yapıldığı şehirlerden biridir.³⁰⁴ Serahs'ta deve, insanların en önemli varlığı olarak görülürdü. Serahs'ın sahip olduğu hayvanlardan dolayı sadece Horasan'ın değil aynı zamanda Maverâünnehir'in de hayvan deposu olarak görülürdü.³⁰⁵ Serahs'ta deve yetiştiriciliğinin yanında küçükbaş hayvan olarak koyun yetiştiriciliği de vardı. Bu noktada koyun Serahs şehrinin önemli bir mülkü olarak görülmektedir. Aynı zaman da Serahs'ta az sayıda beygirin de yetiştirildiği bilinmektedir. Beygirler Serahs için önem arz ediyorlardı. Bunun sebebi ise Serahs'ta bulunan değirmenler su ve rüzgâr noksanlığı yüzünden hayvan gücü ile döndürülüyor ve bu işte kullanılan beygirler vasıtası ile yapılıyordu.³⁰⁶

4.6.3. Madenler ve El Sanatları

Horasan bölgesinde bulunan madenlerden cevherlerin yanı sıra altın, gümüş vb. madenler çıkarılmaktadır. Horasan bölgesindeki birçok şehrin aksine Serahs şehrinde herhangi bir maden ocağı bulunmamaktadır. Herhangi bir madene rastlanılmayan Serahs, katı madenleri diğer şehirlerden getirdiği düşünülmektedir. Bu düşüncenin sağlaması ise Selçuklular döneminde Horasan bölgesinde sikke basılan şehirlerin³⁰⁷ arasında Serahs'ın olması ve el sanatlarında kullanılan madenler bunun açık bir göstergesidir. Bu durumu örneklendirecek

³⁰³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 383; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s. 52; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 160.

³⁰⁴ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 433.

³⁰⁵ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsîm)*, s. 324; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s. 53.

³⁰⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 235.

³⁰⁷ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 173.

olursak Sultan Melikşah'ın döneminde Serahs'ta darphanelerde basılan sikkeler³⁰⁸ ve el sanatlarında altın işlemeli ürünlerin olmasıdır.³⁰⁹ Serahs'a gönderilen madenlerin daha çok Merv'den ve Serahs'ın yakınlarında bulunan Cebel el-Fıdda'dan geldiği tahmin edilmektedir.³¹⁰

Katı madenleri işleme konusunda Serahs halkı, kendini oldukça geliştirmiş ve güzel eserler meydana getirmişlerdir. Altın kurdeleler, altın işlemeli sarıklar ve başörtüler bunlardan bazılarıdır.³¹¹ Bu dönemde el sanatları sadece madenlere bağlı kalarak yapılmıyordu aynı zamanda pamuk ve ipek kumaşlarının da kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle Merv şehri bu bağlamda çok ünlüdür. Merv ve yakınındaki şehirlerde yapılan ipek böceği yetiştiriciliği bunun sağlaması niteliğindedir.³¹² Bu durum Merv'in 6 merhale uzağındaki Serahs'a da tesir etmiştir. Serahs'ta bulunan küçük atölyeler pamuk ve ipek kumaş dokumalarıyla ünlüdür.³¹³ Serahs şehrinde ipek kumaştan kadın çarşafları, başörtüleri ve simli kumaş üretiminin yapıldığı da bilinmektedir.³¹⁴

4.6.4. Ticaret

Horasan bölgesi X. ve XI. yüzyılda oldukça gelişmiş bir ticari hayata sahipti. Öyle ki Horasan şehirlerinden Nişabur ve Merv dönemin en zengin şehri olarak kabul edilen Bağdat ile yarışır bir konuma geldiği kaynaklarda belirtilmiştir.³¹⁵ Horasan bölgesinde olduğu gibi Orta Çağ'daki bütün şehirlerin ekonomisini oluşturan belli başlı ürünler vardı. Bunlar tarım, hayvancılık, madencilik ve el sanatlarıdır. Fakat bu ürünleri üreten şehirler arasında da ekonomik farklar olmaktaydı. Bunun sebebi ise şehirlerin içinde bulundukları coğrafyalarda iklim koşullarının farklılığı en önemli etkenlerden biridir. Örneğin sulu tarım yapan bir şehir

³⁰⁸ T. Hodjaniyazov, *Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov* (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu), Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, Aşkabad 1979, s. 52-60; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 65.

³⁰⁹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 209; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s. 140; Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 434.

³¹⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 379; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 232.

³¹¹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, s. 209; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s. 140; Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 434.

³¹² Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsım)*, s. 227.

³¹³ Nasırı Hüsrev, *Sefername*, (Çev. Abdülvehhab Tarzi), MEB Yayınları, İstanbul 1985, s. 156; Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro Basım Yayınları, Ankara 2005, s. 172; Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 22.

³¹⁴ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 182; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 43.

³¹⁵ Richard Nelson Frye, *Bukhara: The Medieval Achievement*, University of Oklahoma Press, Massachusetts 1965, s. 30.

ile yağmur sularına bağlı tarım yapan şehir arasında büyük farklar meydana gelmiştir.³¹⁶ Aynı zamanda ticaret yollarının geçiş güzergâhları ekonomiyi doğrudan etkileyen faktörler arasındadır. Orta Çağ'daki en önemli ticari yollardan en önemlisi İpek Yolu'dur. Bizzat Horasan'dan geçen İpek Yolu bölgenin ekonomik anlamda zenginleşmesinin en önemli sebeplerindendir. Özellikle Selçuklular'ın hâkimiyeti esnasında İpek Yolu'nun da içinde bulunduğu birçok ticari yolun Horasan bölgesinden geçtiği bilinmektedir. Selçuklular bu nokta da doğru bir siyaset izleyerek, ekonomik ve sosyal alanda birçok yeni fikirler ortaya koymuş ve Horasan'ın ekonomik hayatına büyük bir ivme kazandırmıştır. Selçuklu Sultanı Sencer'in döneminde gerçekleşen Bâtınîler'in saldırıları siyasi olduğu kadar ekonomik açıdan da sorun teşkil etmiştir. Bu durumu sonlandırmak isteyen Sencer Horasan da bulunan önemli ticari yollara kuleler inşa ettirmek suretiyle bu yolların güvenliğini sağlamıştır.³¹⁷

X. ve XI. yüzyılda Serahs şehrinin ekonomisi ise Horasan bölgesine paralel olarak gelişim göstermiştir. İpek Yolu ile gelen ipek, baharat, kürkler vb. ürünler, Çin'den başlayarak Horasan'a gelen kervanlarla taşınmıştır. Bu kervanlar Horasan bölgesi sınırlarına geldiğinde buradan doğudan batıya doğru Belh, Serahs, Merv ve Nişabur şehirlerine ulaşmaktadır.³¹⁸ Bununla birlikte güney-kuzey olarak adlandırılan Arabistan yarımadası yoluyla Horasan bölgesine gelen bir güzergâh daha bulunmaktaydı.³¹⁹ Bu güzergâh Mısır, Medine ve Bahreyn'in ardından Basra körfezine oradan da Hürmüz körfezinden gelerek Horasan şehirleri olan Herat, Tâbaseyn, Serahs ve Merv'e ulaşırdı. Buradan hareketle Arap yarımadasından başlayan güney-kuzey ticaret yolunun Çin'e kadar ulaştığı bilinmektedir.³²⁰ Horasan bölgesine gelen bu kervanlar Harezm ve Maverâünnehir'e ulaşmaktadır.³²¹

Bu noktada Serahs'ın stratejik konumunun önemini vurgulamak doğru olacaktır. Serahs şehri ekonomik açıdan İpek Yolu'nun ve Arabistan yarımadasından gelen ticari yol üzerinde bulunması sebebiyle Horasan bölgesindeki en önemli şehirlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Serahs şehri ticari anlamda yapılan tarım, hayvancılık ve el sanatları ürünleri,

³¹⁶ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 163-164.

³¹⁷ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 165-166.

³¹⁸ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve ülkeler Kitabı*, s. 35-36, 131; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 56-58.

³¹⁹ Arifoğlu, *Abbâsiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s.106.

³²⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 157-158; Arifoğlu, *Abbâsiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s.108.

³²¹ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s.168.

kervanlar vasıtası ile sadece Horasan bölgesine değil Harezm ve Maverâünnehir gibi bölgelere ulaştırılmış ve Serahs'ın büyük bir ihracat şehri olmasını sağlamıştır.³²²

Horasan'daki ticari hareketlilik büyük bir zenginlik vadeliyordu. Bu sebeple ticari kervanların güvenliğini sağlamak ve ticareti yaygınlaştırmak amacıyla bazı yapılar inşa edilmiştir. İnşa edilen yapılar, ribatlar(kervansaraylar) ve hankâhlar olarak bilinmektedir. Ahmeniler'den itibaren inşa edilen ribatlar İslamiyet'in bölgeye gelişinden sonra da devam etmiş ve Selçuklular döneminde de varlığını korumuştur.³²³ Ticaret yollarının güvenliği amacıyla inşa edilen bu yapılar 30-40 km'lik aralıklar ile yapılmıştır.³²⁴ Bu yapılar birer uç karakolu işlevinin yanı sıra kervanlar, gezginler ve önemli şahsiyetler tarafından bir konaklama yeri olarak da kullanılmıştır.³²⁵ Horasan'daki ribatlar kaleyi andıran yapılardır. Payandalar ile desteklenmiş olup kuvvetli bir çevre duvarına sahiptir. Bu yapının içerisinde ahır, avlu, asker odaları, ambar ve mescit bulunmaktaydı. Ribatlara tahsis edilen arazilerde kümbet, göl ve havuzlar bulunmaktaydı. Bu durum orada konaklayan kişilerin ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra, o arazide tarımın yapılması ve hayvanların su ihtiyacını gidermesi gibi bazı kolaylıklar sağlıyordu. Yapılan bu hizmetler belirli bir ücrete tabi olup ribatın finanse edilmesini sağlıyordu. Mukaddesi'nin aktardığı bilgiye göre bu ribatlarda günlük konaklama ücreti 1,5 dirhem civarındadır.³²⁶

Horasan'da bu kapsamda yapılmış olan bir diğer yapı ise hankahlardır. Hankah Farsça ve arapça kaynaklarda farklı kelimelerle bahsedilse de genel tanımıyla han, ev, ma'bed ve tapınak anlamına gelmektedir.³²⁷ Hankâhlar, ribatların ardından kurulmuştur.³²⁸ Ribatlara göre daha küçük bir yapıda olup işlevi neredeyse aynıdır. Ribatlar gibi hankâhlar da sadece ticari amaç güdülerek inşa edilmemiş aynı zamanda da dini eğitimler veren bir yer olmuştur.

³²² İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 383, 389; Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahzenü't-Takâsîm)*, s. 324; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s. 133.

³²³ Ali Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2021, s. 148; Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s. 215; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 206; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s. 111.

³²⁴ Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s. 215-216; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 119; İsmail Yiğit, "Ribât", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 76-79, s. 76.

³²⁵ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve ülkeler Kitabı*, s. 130-132; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s. 111.

³²⁶ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahzenü't-Takâsîm)*, s. 350; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 349-350; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, s. 113.

³²⁷ Muhsin Keyanî, *Hankahlar Tarihi*, (Çev. Ali Ertuğrul, Süleyman Gökbulut), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 69-70; Süleyman Uludağ, "Hankah", s. 42.

³²⁸ Keyanî, *Hankahlar Tarihi*, s. 79-80.

X. yüzyılda Kerramîyye mensupları birçok hankâh inşa ettirmiştir. Bu durum Selçuklular döneminde de devam etmiş ve sayıları iki yüzü bulmuştur.³²⁹ Bu dönemde çoğu hankâh'ın yakınında kütüphane ve eczane yapıldığı bununla da bulundukları yerde sosyal ve ticari hayatın canlanması amaçlanmıştır.

4.6.4.1. Serahs'daki Ticari Yapılar

Ribât-ı Şerif

Serahs ve Meşhed yolunda bulunan Ribât-ı Şerif³³⁰, Nişabur-Serahs arasında gerçekleşen ticaretin güvenliği amacıyla XII. yüzyılda Selçuklu Sultanı Sencer'in emriyle Merv valisi Ebû Tâhir b. Sadreddîn b. Ali el-Kummî tarafından inşa ettirilmiştir. Ribat-ı Şerif, kervanların güvenli geçişi amacı ile çölde kurulmuş olan bir yapıdır. Yapının savunma açısından herhangi bir zafiyet göstermemesi oldukça mühimdi. Bu sebeple ribatın yapımında kullanılan malzemelerin dayanıklı olmasına öncelik gösterilmiştir. Masif tuğlaların kullanıldığı yapı, tek bir girişi bulunmaktaydı. Görkemli bir giriş kapısı bulunan ribat, alçı süslemelerle mihrabı bulunan bir de camisi vardır. Oğuz istilas sırasında tahrip edilen Ribat-ı Şerif, XII. yüzyılın ortalarına doğru Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun tarafından tamir ettirilmiştir. Ribat-ı Şerif yakınlarında bulunan, Daya Hatun Kervansarayı ile aynı dönemde yapılmış olup mimari üslubunun birbirine benzediği kaynaklarda belirtilmiştir.³³¹ Günümüze bir harabe olarak ulaşan ribatın, yapılan onarımlar sayesinde kitabesi günümüze ulaşmıştır. Kitabe de bu yapının mimarının Kâtib Ali el-Mansur Esad b. Muhammed es-Serahsî olduğu belirtilmiştir.³³² Bkz. Ribat'a ait görsel ek 2 'dedir.

Ribat-ı Mahi

Serahs ve Tus şehirleri arasında bulunan Ribât-ı Mahî, Gazneli Mahmud tarafından XI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaptırılmıştır.³³³ İran sınırları içerisinde kalan Ribât-ı Mahî'nin diğer adı ise Ribât-ı Çah'e'dir. Arslan Cazib Türbesinin yakınlarında inşa edilen ve ribat ticari merkez konumunun haricinde aynı zamanda uç karakolu olarak da bilinir. Türk mimari anlayışı ile Gazneliler tarafından yapılan ribat, Selçuklu mimarisi için örnek teşkil etmiştir.

³²⁹ Keyanî, *Hankahlar Tarihi*, s. 170.

³³⁰ Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", s. 424.

³³¹ Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s. 216.

³³² Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 206-207.

³³³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 649; Coşkun, *Büyük Selçuklu-Gazneli Devlet İlişkileri (Târih-i Beyhakî'ye Göre)*, s. 116.

Ribat-Mahi, taç kapılı bir girişe sahip, kare planlı, tek üniteli bir yapıdır. Bununla birlikte eyvan kubbe birleşmesinin ilk örneklerinden kabul edilen ribat, eyvan kemerler, palmet, geometrik bölümler ve rumi dolgular ile süslenmiştir. Ribat-ı Şerif gibi günümüze bir harabe olarak ulaşan Ribat-ı Mahi, Terken Hatun tarafından tamir ettirilmiştir.³³⁴ Bkz. Ribat’a ait görsel ek 1’dedir.

Muhammed b. Mansûr es-Serahsi Hankahı

Serahs şehrinde birçok hankahın varlığı bilinmekle birlikte, bu hankahların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Serahs da bulunan hankahlar şunlardır; Şeyh Ebû Sa’îd Hankahı, Şeyh Lokman Hankahı, Şeyh Ebü’l-Fazl Hasen Hankahı, Hâce İmâm Muhammed b. Mansûr Hankahı, Ebü’l Hasen b. Muhammed Hankahı ve Hâce Muhammed b. Mansûr Hankahı’dır. Bu hankahların bir kısmının Kerrâmîlere ait olduğu diğer bir kısmının da Şeyh Ebû Sa’îd tarafından Serahs’ın yakınlarına inşa edildiği bilinmektedir.³³⁵ Hakkında bilgi sahibi olduğumuz tek hankah, Horasan kadılıkudatı Muhammed b. Mansûr es-Serahsî’nin kendi adına inşa ettirdiği yapıdır. Bu hankah X. yüzyılda inşa edilmiş olup, Selçuklular döneminde de varlığını koruduğu bilinmektedir. Ticari faaliyetlerin yanı sıra, önemli şahsiyetlerin konakladığı bu hankah’ta dini eğitime de yer verilmiştir. Ayrıca bu dönemde inşa edilen birçok hankah’ta olduğu gibi Muhammed b. Mansûr es-Serahsi Hankahı’nın yanında da bir kütüphane ve eczanenin olduğu bilinmektedir.³³⁶

³³⁴ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 55-56; Okudan, *Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, s. 81.

³³⁵ Keyanî, *Hankahlar Tarihi*, s. 207.

³³⁶ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 119; Yeşildurak, *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan’da İlmi Hayat*, s. 76.

5. SONUÇ

Serahs (سرخس), İran, Türkmenistan ve Afganistan sınırları arasında yer alan ve eski devirlerde birçok millete ev sahipliği yapmış olan kadim bir şehirdir. Elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak yaptığımız tespitlere göre şehir esasen İran ve Türkmenistan'ın doğal bir sınırı olarak kabul edilen Tecen (Herîrûd) nehrinin orta havzasında, nehrin sağ tarafında yer alan ve nehirden ayrılan bazı kollarla sulanan Serahs vadisinde kurulmuştur. Ahamenîş hükümdarlarından Keykavus'un (M.Ö. 530-522) emriyle kurulmuş olduğu kaydedilen şehir, yine aynı hükümdar tarafından buranın idaresi için görevlendirilen I. Dara'nın (M.Ö. 522-486) oğlu I. Serhas'dan (M.Ö. 486-465) ismini almıştır.

Horasan coğrafyasındaki iki önemli şehrin, yani Merv ve Nişabur'un arasında yer alması ve İpek Yolu üzerinde bulunması sebebiyle bu coğrafyada kilit bir nokta oluşturan Serahs, çok eski devirlerden itibaren birçok siyasi-askeri çekişmeye sahne olmuş ve neticede birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Şehrin kurulduğu vadide yapılan arkeolojik kazılar buradaki en eski yerleşim yerlerini M.Ö. IV. Bin yıllarına kadar indirmektedir. Bununla birlikte şehir kurulduktan sonra buraya hükmeden ilk siyasi-askeri teşekkülün Ahamenîş İmparatorluğu (M.Ö. 550-334) olduğu bilinmektedir. Bu imparatorluktan sonra buraya sırasıyla Büyük İskender (M.Ö. 336-323) liderliğindeki Makedon Krallığı ve bu krallığın ardıllarından Selevkoslar hükmetmiştir. Selevkoslar'ın çözülmeye başlamasıyla Serahs'ın da içinde bulunduğu doğu bölgeleri Partlar ile Belh bölgesinde bulunan Grek Baktria Krallığı arasında büyük çekişmelere sahne olmuştur, hatta aynı dönem de Sakalar da bu bölgeyi sıkıştırmıştır; ancak bu ara dönemde Serahs'ın kesin olarak kimin hakimiyeti altında bulunduğu açık değildir.

M. III. Asrın ilk yarısına gelindiğinde Horasan bölgesi ile birlikte Serahs'ın da Sasaniler (224-651) egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır. Ancak Sasanilerin buradaki hükmü, özellikle Akhun-Eftalit Devleti'nin kurulması (V. Asrın ortaları) ve İran coğrafyasını baskı altına almasıyla kesintiye uğramış ve bölgedeki idare Türklerin eline geçmiş olmalıdır. Zira V. Asrın ortalarında güçlü bir siyasi teşekkül olarak ortaya çıkan bu Türk devleti, kısa sürede hakimiyetini Hazar kıyılarından Hindistan'ın kuzey bölgelerine, Afganistan dolaylarına ve İç Asya'ya kadar genişletmiştir. Bununla birlikte özellikle II. Yazdgird'in halefi Firuz döneminde (459-484) Sasaniler'in Akhunlara yenilerek Herat ve dolaylarını kaybettiği

dönemde de Herat'ın hemen kuzeyinde kalan Serahs'ın Akhunlar hakimiyetinde olduğuna hükmedilebilir. Fakat Sasaniler ile I. Gök-Türk İmparatorluğu ittifakı neticesinde Akhunların yıkılmasıyla (557) şehrin tekrar Sasanilerin egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır. Şehir ve civarı daha sonraki yıllarda Gök-Türkler ile Sasaniler arasında da büyük çekişmelere sahne olmuştur; ancak bu dönemde şehrin Gök-Türkler hakimiyetine girdiğine dair herhangi bir açık kayda tesadüf edilmemiştir.

Serahs şehri Sasaniler'in Müslüman Araplar tarafından yıkılması sonrasında Arapların hakimiyeti altına girmiştir. Kayıtlar, Araplardan buraya giren ilk komutanın Haris b. Hassan olduğuna işaret etmektedir. Bir rivayete göre mezkûr komutan, Hz. Ömer'in (634-644) emri ile son Sasani hükümdarı Yezdgird'i takip ederken Serahs'a ve akabinde Merv'e girmiştir. Bununla birlikte Serahs'daki asıl Arap hakimiyeti daha sonra sağlanmıştır. Bir rivayete göre burası Ahnef b. Kays, diğer bir rivayete göre de Abdullah b. Hazim tarafından ele geçirilmiştir. Bundan sonra aynı şehir sırasıyla Abbasiler, Tâhirîler, Saffârîler ve nihayet Samanilerin hükmü altına girmiştir. İslam coğrafyacılarının kayıtlarından yola çıkarak Samaniler döneminde oldukça gelişmiş olduğu anlaşılan Serahs şehrinin Acingan, Aluzan, Ectiganu, Endekan, Bazan, Balucuzecan, Buğavizcan, Bilu, Bivuganu, Cüveyn, Hafsabaz, Halid Abaz, Haleberzen, Reca, Selmugan, Şirez, Ğanadevest, Felku, Katanegan, Kalenduş ve Kaynan adında birçok köyünün olduğu ve yılda merkeze 500 dirhem veren amillik statüsünde bir yer olduğu kaydedilmektedir.

Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde Samaniler ile Karahanlılar arasındaki mücadeleler sırasında Serahs ve civarı Karahanlıların hakimiyetine girmiş midir bilmiyoruz; ancak Samanilerin yıkıldığı 999 yılına kadar Serahs'ın umumiyetle Samaniler egemenliği altında kaldığı anlaşılmaktadır. Samanilerin yıkılmasıyla birlikte bilindiği üzere bu emirliğin toprakları Gazneliler (963-1186) ile Karahanlılar (840-1212) arasında Ceyhun nehri sınır olmak üzere paylaşılmıştır. Bu paylaşımında Serahs ve etrafı Gaznelilerin egemenliğinde kalmıştır. Gazneli Mahmud'un 1006'da gerçekleştirdiği Multan gazası sırasında Karahanlılar sınır ihlali yapmış ve Herat dolaylarına kadar olan Gazneli topraklarını istila etmişlerdir. Bu sırada Serahs'ın bir müddet Karahanlılar hakimiyeti altına girdiğine hükmedilebilir; ancak bunu gösteren herhangi bir açık kayıt da bulunmamaktadır.

Selçukluların Horasan bölgesine girdiği dönemlere kadar Serahs'ın genellikle Gaznelilerin hakimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklular bilindiği üzere Horasan coğrafyasına iki

ayrı gurup halinde girmiştir. İlk gurup Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu etrafındaki guruptur. Bunlar Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından Kalincar kalesine hapsedilmesi (1025) akabinde Horasan coğrafyasına girmiştir. Kayıtlar bu ilk guruptan bahsederken, bunların Serahs, Bâverd ve etrafına yerleştirildiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Ancak bu guruptaki Türkmenler daha sonra Gaznelilerin vurdukları bir darbe ile bölgeden ayrılmış ve dağılmışlardır. Serahs'taki asıl Selçuklu yerleşimi ikinci gurubun Horasan coğrafyasına girişi (1034-1035) ile meydana gelmiştir. Bu gurup özellikle Nesa (1035), Serahs (1038) ve Dandanakan savaşı (1040) sonrasında Serahs'ın da dahil olduğu Horasan coğrafyasına yerleşmiş ve bölgeye hükmetmeye başlamıştır.

Serahs şehrinin tarihi kronolojisine paralel olmak üzere burada muhtelif kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle şehrin kuruluşu ve gelişimine bakıldığında yukarıdaki siyasi ve askeri teşekküllerden her birinin bu şehrin gelişmesinde önemli rollerinin olduğu göze çarpmaktadır. Şehir, Ahamenîş hanedanı tarafından kurulsa da daha sonra bu şehrin asıl merkezinin, yani şehristan kısmının Büyük İskender tarafından tahkim ettirildiği bilinmektedir. Ancak şehrin gelişimi açısından Makedon Krallığı döneminde bir olumsuzluk da göze çarpmaktadır. Bu dönemde İskender'in Herîrûd boyunda kurduğunu ya da diğer bir rivayete göre tahkim ettirdiği Herat şehri, özellikle Serahs şehrinin gelişimini engellemiştir. Nitekim sulu tarım ile gelişen Serahs vadisi ve Serahs şehri, Herat şehrinin kuruluşu ve bununla birlikte nehir yatağındaki bazı değişimlerin yaşanması neticesinde bölgeye gelen sudan mahrum kalmış, bu sebebe bağlı olarak da yerli halkın dışarıdaki şehirlere göç etmesiyle oldukça arka planda kalmıştır. Nihayet şehir bu durumdan Partlar döneminde kurtulabilmiştir, bu dönemde yapılan su kanalları ve depolar şehrin tekrar eski gücüne kavuşmasına ve gelişmesine imkân sağlamıştır. Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular dönemine gelindiğinde de durum böyle devam etmiş ve şehir gelişmeye devam etmiştir.

Serahs şehrinde Persler döneminden başlamak üzere muhtelif inanç sistemleri var olmuştur. Hatta bu inanç sistemleri Selçuklu ve Gazneli dönemine kadar devam etmiştir. Müslüman Arapların Serahs ve etrafını ele geçirmesiyle burada daha çok İslamiyet ve buna bağlı bir kültür gelişmeye başlamıştır; ancak buradaki bir kısım halk tarafından yine de Mecusilik ve Maniheizm gibi eski inanç sistemleri devam ettirilmiştir. Bu bağlamda şehrin Orta Çağ'da farklı kültürleri bir arada yaşattığını ve kültürel bir kaynaşmaya ev sahipliği yaptığını ifade edebiliriz. Horasan'ın diğer büyük şehirleri, yani Nişabur, Herat, Rey ve Merv'e kıyasla Serahs'ın arka planda olduğu anlaşılmakla birlikte, bu şehrin hem İpek yolu üzerinde

bulunması hem de Nişabur ve Merv arasında bir geçiş noktası olması sebebiyle çok önemli bir mevkide yer aldığı görülmektedir. Bunlara ilaveten şehrin Horasan coğrafiyasında adeta bir tahıl ambarı olması, burada çok sayıda deve yetiştiriciliğinin olması, altın işlemelerle süslü meşhur başörtülerinin yoğun bir şekilde üretilip civar şehirlere ve bölgelere ihraç edilmesi şehrin önemini oldukça arttırmıştır.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S. G. (2013). *Oğuzlar*, (Trc. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, S. M. (1999). “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, XX, İstanbul.
- Akbulut, D. A. (1984). *Arap Fütuhâtına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan’da Türkler (MÖ II- MS VII. yy.)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Erzurum.
- Altun, A. (1988). *Ortaçağ Türk Mimarîsinin Anahtarları İçin Bir Özet*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Arifoğlu, Y. (2013). *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan’ın Dini ve Sosyal Yapısı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Arifoğlu, Y. (2018). “Din, Horasan’da Dini Yapı ve İslamiyet’in Horasan’a Girişi ”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi, 1/1, 78-90.
- Arifoğlu, Y. (2018). *Abbasiler Döneminde Horasan’ın İktisadi Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Arslantaş, N. (2005). *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul.
- Aslanapa, O. (2011). *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Avcı, C. (2013). “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, XLIII, İstanbul.
- Bağdâdî, Safiyyü’l-dîn Abdü’l-mü’mîn b. Abdü’l-hakk. (2019). *Merâsidü’l-İttılâ’alâ Esmâi’l-EmkineVe’l-Bikâ’*, II, (Çev. H. İbrahim Gökbörü), TTK, Ankara.
- Bakır, A. (2005). *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro Basım Yayınları, Ankara.
- Balcıoğlu, T. H. (1940). *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, (Haz. Hilmi Ziya), Kanaat Kitabevi, Ankara.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), TTK, (3. Baskı), Ankara.

- Barthold, V. V. (1984). *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuat Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Barthold, V. V. (1925). “Orta Asya’da Moğol Fütûhâtına Kadar Hristiyanlık”, (Çev. Köprülüzade Cemal Bey), I, *Türkiyât Mecmuası*, İstanbul.
- Belâzürî, (2002). *Fütûhu’l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Beyhakî, (2019). *Târîh-i Beyhakî*, (Çev. Necati Lügal), TTK, Ankara.
- Brockelmann, C. (1960). *History of the İslamic Peoples*, (Translated by Joel Carmichael, Moshe Perlmann), Capricorn Books Edition, New York.
- Bundârî, (1999). *Zubdetu’n-Nusra ve Nuhbetu’l-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), (Çev. Kıvameddin Burslan), (2. Baskı), TTK, Ankara.
- Can, M. (2021). “Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21/1, 409-438.
- Çelebi, A. (1989). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), III, Çağ Yayınları, İstanbul.
- Çetin, O. (1998). “Horasan”, *DİA*, XVIII, İstanbul.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Challaye, F. (1998). *Dinler Tarihi*, (Çev. Semih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Coşkun, S. (2018). *Büyük Selçuklu-Gazneli Devlet İlişkileri (Târîh-i Beyhakî’ye Göre)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Coşkun, F. (2004). “Gazneliler Döneminde Nesir”, *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV/13, Ankara, 44-54.
- Curzon, G. N. (2018). *Persia and the Persian Question*, Cambridge University Press, II, UK.
- Cüveynî, A. A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara.
- Cûcânî, Minhâc-i Sirâc. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî*, (Trc. Ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara.
- Dalkılıç, M. (2002). *Sâmâniler Devleti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

- Dandamayev, M. (2020). “Persepolis Elamite Tablets”, *Encyclopaedia Iranica*, July, (<https://www.iranicaonline.org/articles/persepolis-elamite-tablets>: Erişim Tarihi: 11.06.2023).
- Daniel, L. E. (1988). “Samanid Dynasty”, *Encyclopedia of Asian History*, Vol. III, New York.
- Diler, Ö. (2009). *Islamic Mints İslam Darp Yerleri*, II, İstanbul.
- Durak, N. (2000). *Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- Eker, S. (2012). “Orta Asya’nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, *Türkbiğ*, 24, 77-92.
- Erel, Ş. (1973). *Nâdir Birkaç Sikke*, Baha Matbaası, İstanbul.
- Erkal, M. (1991). “Âmil”, *DİA*, III, İstanbul.
- Erkin, S. (2005). *İslamlaşma Sürecinde Belh Şehri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Fayda, M. (1992). “Belâzüri”, *DİA*, V, İstanbul.
- Frumkin, G. (1970). *Archeology in Soviet Central Asia*, Leiden, Köln.
- Frye, R. N. (1954). *History of Bukhara*, Printed at Crimson Printing Company, Massachusetts.
- Frye, R. N. (1965). *Bukhara: The Medieval Achievement*, University of Oklahoma Press, Massachusetts.
- Frye, R. N. (1975). *The Cambridge History Of Iran (The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs)*, vol. IV, Cambridge University Press, Cambridge.
- Frye, R. N. (1988). *The Golden Age of Persia*, London.
- Frye, R. N. (1962). *The Heritage of Persia*, William Clowes & Sons Ltd, London.
- Garthwaite, G. R. (2007). *İran Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd, (1363). *Zeynü’l-Ahbâr (Târîh-i Gerdîzî)*, (Nşr. Abdü’l-Hay Habîbî), Dünya-yı Kitap, Tahran.
- Gibb, H. A. R. (2005). *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, (Çev. Hasan Kurt), Çağlar Yayınlar, Ankara.

- Göksu, E. (2011), “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 96/191, 97-116.
- Gündüz, Ş. (2003). “Mecûsîlik”, *DİA*, XXVIII, Ankara.
- Halife b. Hayyât. (2001). *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Hamîdullah, M. (2009). “Serahsî, Şemsüleimme”, *DİA*, XXXVI, İstanbul.
- Hodjanıyazov, T. (1979). *Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu)*, Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, Aşkabad.
- Huart, C. (1927). *Ancient Persia and Iranian Civilization*, Kegan Paul, Trench, Trubner, London.
- Hüseynî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Trk. Çev. Necati Lügal), TTK, (2. Baskı), Ankara.
- İbn Haldun, (2018). *Mukaddime*, (Haz. Arslan Tekin), I-II, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- İbn Havkal, (2017). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İbn Hurdazbih, (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı (el-Mesâlik ve'l-memâlik)*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul.
- İbn Kesir, (1994). *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, I-XIV, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınevi, İstanbul.
- İbn Miskeveyh, (2000). *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*. (Thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî), Tahrân.
- İbnü'l Adîm, (1989). *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara.
- İbnü'l-Cezvî, (1992). *el-Muntazam Fi Tarihi-Mülük Ve'l-Ümem*, (Nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, (2019). *el-Kâmil fî't-Târih (el-Kâmil Fî't-Târih Tercümesi)*, I-X, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy vd.), Ravza Yayınları, İstanbul.
- İstahri, (2015). *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığıkitapları, İstanbul.

- Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Sultan Meliksah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kaim, B. (2008). “Partian Settlements in the Serahks Oasis”, *Parthica* 10, (Roma).
- Kaim, B. (2012). “Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes” *Parthica* 14, (Roma).
- Kaim, B. (2018). “Storage Practices in the Merv and Serakhs Oases of the Partho-Sasanian Period”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 24, 440-466.
- Kalemkaş, F. (2019). *Büyük Selçuklu-Gazneli İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Kazvîni, Hamdullah Müstevfî-i, (1919). *The Geographical Part of the Nuzhat al Qulub*, II, (Translated by. G. L. Strange, Printed of the Trustes of the E. J. W. Gibb Memorial), Leyden.
- Keyanî, M. (2013). *Hankahlar Tarihi*, (Çev. Ali Ertuğrul, Süleyman Gökbulut), Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- Kızıl, H. (2013). “Mitra'dan "Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni”, *Ekev Akademi Dergisi*, 17/55.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, (4. Baskı), TTK, Ankara.
- Kurt, H. (1998). *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci “Buhârâ Örneği”*, Fecr Yayınevi, Ankara.
- Kurt, H. (2002). *Türk-İslâm Dönemi'ne Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara.
- Kurt, H. (2010). “Tâhirîler”, *DİA*, XXXIX, İstanbul, 403-404.
- Kutluer, İ. (2000). “İbnü't-Tayyib es-Serahsî”, *DİA*, XXI, İstanbul.
- Lombart, M. (2002). *İslam'ın Altın Çağı*, (Çev. Nezih Uzel), Pınar Yayınları, İstanbul.
- Lukonin, V. (1350/1971). *Tamadone İran-e Sâsâni*, (Nşr. Enayatulla Reza), Tahran.
- Mazahari, A. (1972). *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara.

- McGovern, W. M. (1939). *The Early Empires Of Central Asia- A Study Of The Scythians And The Huns And The Part Of They Played In World History*, North Carolina.
- Merçil, E. (1988). "Samaniler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara.
- Merçil, E. (1996). "Gazneliler", *DİA*, XIII, İstanbul.
- Merçil, E. (2003). "Mahmûd-ı Gaznevî" *DİA*, XXVII, Ankara.
- Merçil, E. (2004). "Mevdûd b. Mes'ûd-i Gaznevî", *DİA*, XXIX, Ankara.
- Merçil, E. (2009). "Sebûk Tegin", *DİA*, XXXVI, İstanbul.
- Merçil, E. (2015). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Merçil, E. (2016). *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Minorsky, V. (2008). *Hudûdü'l-Âlem*, (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul.
- Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd. (2015). *Ravzatu's Safa fî Sîreti'l Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Trc. ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara.
- Movlyanov, U. (2018). *Büyük Selçuklu Döneminde Merv (1037- 1160)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. (2015). *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Muradov, R. (2018). "Architects of Serakhs", *The International Illustrated Journal Turkmenistan (in Russian and English)*, 1/2.
- Muslu, G. Z. (2019). *Ahameniş Dönemi Yazıtları ve Persler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. İnönü Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer. (2013). *Târîh-i Buhârâ*, (Trc. ve Notlar: Erkan Göksu), TTK, Ankara.
- Oghlo, N. A. N. (2019). *IV-IX. Yüzyıllarda Horasan*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Okudan, G. (2020). *Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

- Öngül, A. (2021). *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.
- Önkal, H. (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Orman, İ. (2012). “Türbe”, *DİA*, XLI, İstanbul.
- Özaydın, A. (1991). “Amr b. Leys”, *DİA*, III, İstanbul.
- Özaydın, A. (2000). “İbnü'l-Esîr”, *DİA*, XXI, İstanbul.
- Özaydın, A. (2001). “Kâim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV, İstanbul.
- Özaydın, A. (2021). *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özer, S. S. (2021). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Özgüdenli, O. G. (2006). *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2007). “Nîsâbur”, *DİA*, XXXIII, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul.
- Pırlanta, İ. (2010). *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Piyadeoğlu, C. (2007). “Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mesud ile Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 43, İstanbul.
- Piyadeoğlu, C. (2008). *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Piyadeoğlu, C. (2011). *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul.
- Pugaçenkova, G. A. (1967). *İskusstvo Türkmenistana*, Moskova.
- Pugaçenkova, G.A. (1958). *Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Türkmenistana Porı Rabovladiya i Feodalizma*, Moskova.

- Ravendî, (1999). Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, I, (Trc. Ahmed Ateş), (2. Baskı), TTK, Ankara.
- Safî, O. (2002). “Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi”, *Türkler*, V, Ankara.
- Şahin, M. (2013). *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurhuların Yıkılışına Kadar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Samur, S. (2005). “İslâm Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *Bilimname*, IX/3, 89-104.
- Sayan, Y. (1999). *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Şeşen, R. (1999). “İbn Havkal”, *DİA*, XX, İstanbul.
- Sevim, A. (1993). “Dandanakan Savaşı”, *DİA*, VIII, İstanbul.
- Sevim, A. Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK, Ankara.
- Shaked, S. 1987. “Aramic-Iranian Loanwords In Middle Aramaic”, *Encyclopaedia Iranica*, II, New York.
- Söylemez, Y. Z. (2019). *Gazneliler Döneminde Herat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Strabon, (1964). *Coğrafya*, (Rus çev. G. Stratonovskiy), Nauka yay, Moskova.
- Strange, G. L. (2015). Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar, (Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), İstanbul.
- Sümer, F. (1991). “Arslan Argun”, *DİA*, III, İstanbul.
- Sümer, F. (2009). “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, İstanbul.
- Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. (2007). *Tarih-i Taberî*, (Trc. M. Faruk Gürtunca), II, Sağlam Yayınevi, İstanbul.
- Târîh-i Sîstân*, (2018). (Çev. Vural Öntürk), Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Taşagıl, A. (2012). “Türk”, *DİA*, XLI, İstanbul.
- Taşagıl, A. (2012). *Gök-Türkler I-II-III*, c. I, TTK, Ankara.
- Tıgılı, A. (2004). *Zerdüş; Hayatı ve Öğretisi*, Beyan Yayınları, İstanbul.

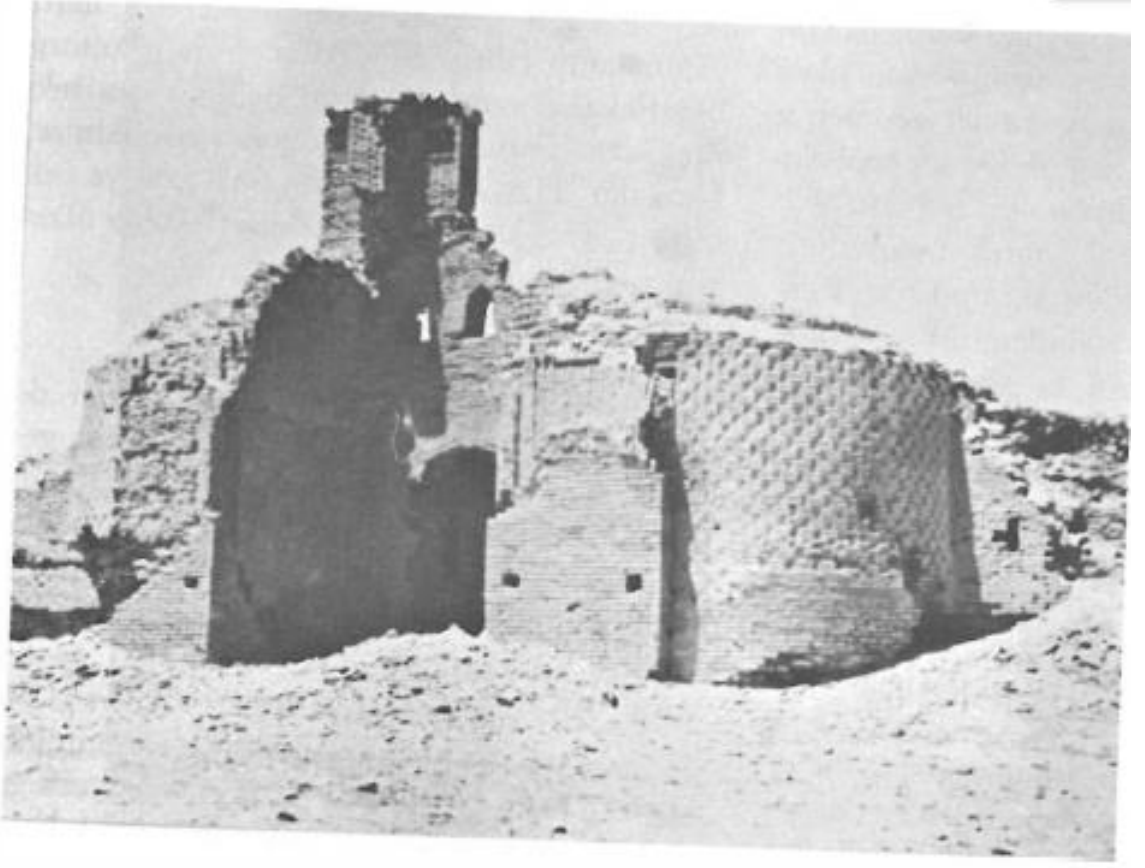
- Tolmacheva, M. (2001). “İstahrî”, *DİA*, XXIII, İstanbul.
- Tolmacheva, M. (2003). “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXVII, Ankara.
- Turan, O. (2016). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (20. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Uludağ, S. (1997). “Hankâh”, *DİA*, XVI, İstanbul.
- Uslu, R. (1997). *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üzüm, İ. (2001). “İyâzî, Ebû Nasr”, *DİA*, XXIII, İstanbul.
- Ya’kubî, (2002). *Kitâbu’l Buldân (Ülkeler Kitabı)*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığıkitapları, İstanbul.
- Yâkût el-Hamevî, (1995). Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-Büldân, I-V*, (Beyrut: Dâru Sâdr).
- Yâkût el-Hamevî, (1995). *Mucemü’l-Udebâ-İrşâdü’l-Erîb ilâ Ma‘rifeti’l-Edîb*, (Thk. İhsan Abbâs), I, Tahran.
- Yazıcı, T. (1992). “Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, VI, İstanbul.
- Yazıcı, T. (1994). “Ebu Said-i Ebü’l- Hayr”, *DİA*, X, İstanbul.
- Yeşildurak, E. (2022). *Büyük Selçuklular Devrinde Horasan’da İlmî Hayat*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yeşilyurt, Z. (2018). *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157’ye Kadar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yiğit, İ. (2008). “Ribât”, *DİA*, XXXV, İstanbul.
- Yıldız, H. D. (2011). *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- Yınanç, M. H. “Çağrı Bey”, *İA*, III.
- Yoska, E. (2021). “Hoca Ahmed Yesevi ve Hacı Bektâş-ı Velî Tasavvufunun Türk İslâm Anlayışı Açısından Değerlendirmesi”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11, (Nevşehir), 135-137.

- Yürekli, T. (2002). *Sâmânîler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. (1989). *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), I-X, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut.

EKLER

EK 1: Ribat-ı Mahi (Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 54.)

EK 2: Ribat-ı Şerif Genel (Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 87.)

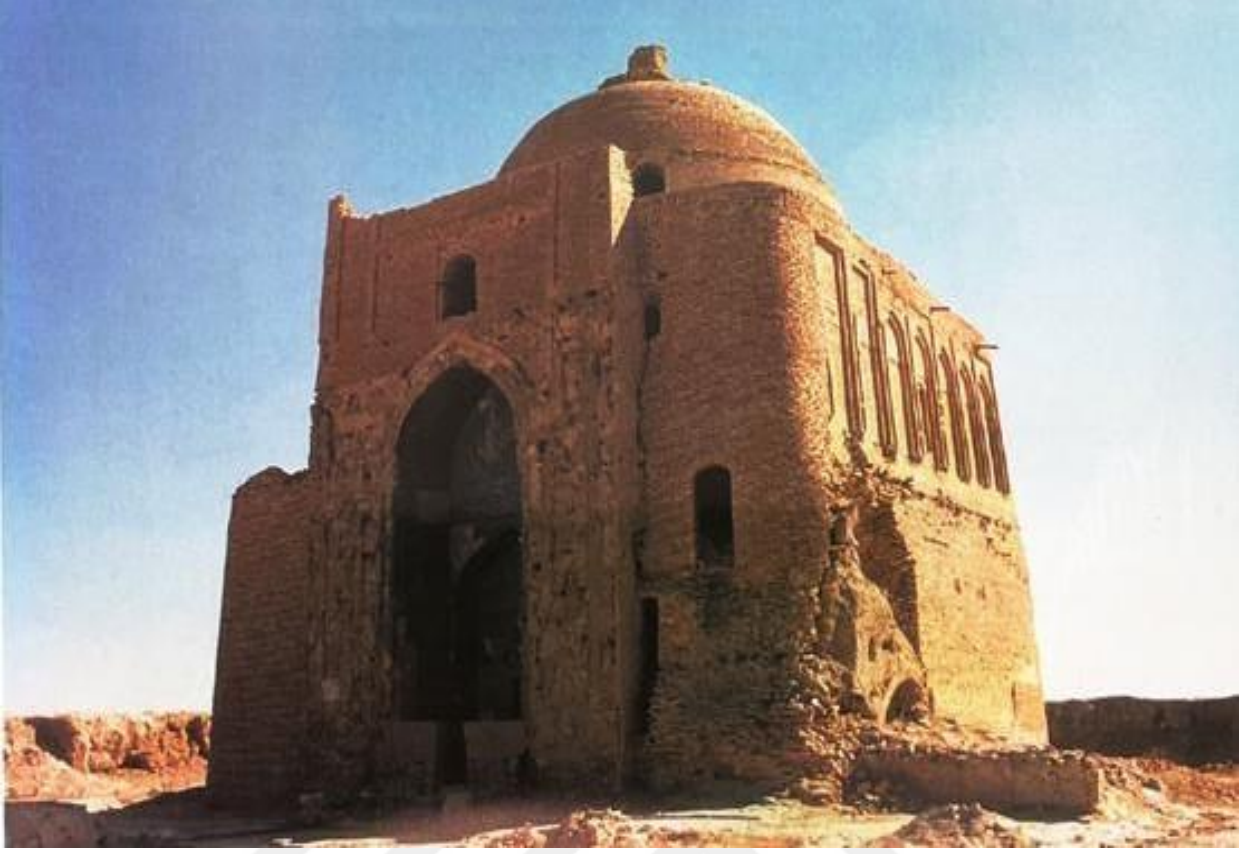
EK 3: Yartı Kümbet, giriş cephesi (Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 336.)

EK 4: Serahs Kalesi, kazılarla ortaya çıkarılan sur duvarlarından görünüş (Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 340.)

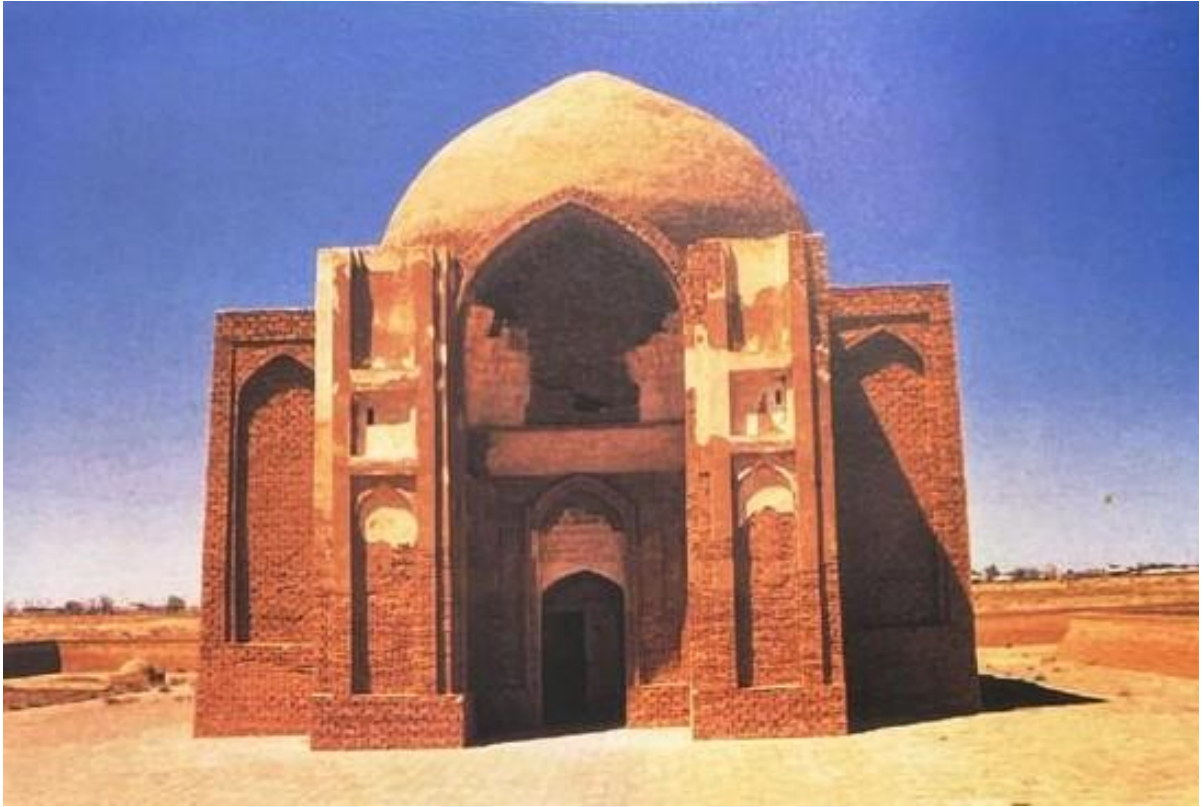
EK 5: Ebu Sait Türbesi (Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 341.)

EK 6: Dandanakan Camisi'ne ait mimari parça (Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 354.)

EK 7: Ebü'l Fazl Türbesi, giriş cephesi (Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 334.)

EK 8: Horasan Haritası. (Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2012, s. 384.)

